Тувинская
республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 175 (15395) ◆ 1994 чылдың октябрь 28, пятница ◆ Ат салган шагы 23.00. ‡ Садар өртээ 200 рубль.

Рынок болгаш көдээ амыдырал

«ХӨЙ ПОЛИТИКАНЫҢ ОРНУНГА, ЧҮТКҮЛДҮГ АЖЫЛДААНЫ ДЭЭРЕ»

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак эрткен неделяда Сүт-Хөл болгаш Чөөн-Хемчик кожууннарга ажыл-херекчи ужуражылгаларга чораан дугайында солуннуң мурнунда үнген номеринде дыңнаткан. Ында колдуунда Сүт-Хөл кожууннуң чурттакчы чонунуң ажыл, амыдыралының дугайында чырыткан.

Ам Президентиниң Чөөн-Хемчикке ийи хүн дургузунда ажыл-херээниң дугайында мооң адаанда парладывыс.

— Бистиң колхозувус бо чылын ниитизи-биле 152 тонна тараа культураларын ажаап алдывыс. Ооң хөй кезии кызыл-тас болгаш арбай. Кезек үеде бензин чок болганы-биле суур иштинге болгаш чоок черлерже чоруурда аът ажыглап тур бис. Ам кышка уткуштур шанактар кылып ажыглаар бодап тур бис, ындыг-даа болза шанак кылып билир хоочуннар эвээжээн — деп, колхоз даргазы аныяк специалист Зинаида Оюуевна Ховалыг Президент Хорум-Дагга келгенде чугаалады.

Президентиниң ук кожуунга чоруп турган «Хорум-Даг» колхозка мурнай барганы таварылга эвес. Бо суурнуң чонунуң, ажыл-агыйының бергедеп турар айтырыглары база эвээш эвес. Ылаңгыя Чыргакы суун кежериниң айтырыы ам-даа шиитпирлеттинип чадаан. Көвүрүг сугга алзып, үрелгенден бээр ам мырыңай 9-10 чыл чедип турар. Ооң хараазындан ол суурже автобус үр үеде чорбайн келген. Чадаана болгаш өске-даа черлер чораан хорум-дагжылар, студент ажы-төл машина дозуп чораш, суурже чадаг кылаштажып, түрээн көрүп келген. Ылаңгыя кышкы үеде суур чанында суг чайындылай бээрге хилинчектиг-ле.

Кожууннуң өске ажыл-агыйлары-биле бир дөмей, «Хорум-Даг» колхозтуң өрезиниң көвүдеп, ам ниитизи-биле 400 миллион рубль ажып турар. Моон түңнелинде ажыл-агыйны организастап чорударында бергедээшкиннер туруп турар — кижилерге ажыл кылдырарга, баштай-ла акша-төгерик негээр апарганын колхоз даргазы чугаалап турду.

Суурда специалистер чурттаар бажың-балгат чедишпес, тудуг хөгжүвейн турар. Радио, телефон база ажылдавас. Ооң чылдагааны — Чадаана биле суур аразында тургускан чагылар эргижирээн болгаш оларның чамдызы барып дүшкен. Ону кылдырар дээрге-ле база-ла акша-төгерикке үскеш турар.

Моон мурнунда чылдарда Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Серяков үезинде-ле төлевилээш, тудуп эгелээн 216 олуттуг школа тудуу шагда-ла турупкан хевээр. Ам ында улуг блоктар-биле чылып каан подвалдардан өске чүү-даа чок. Бир эвес ол блоктарны адырып, часкаш, чуртталга бажыны тудар болза ийи өрээлдиг 4-5-даа бажыңнарны тудуп ап болур. Бо талазы-биле тус черниң удуртукчулары-биле сүмележип тура, Президент хем кежир турар Ак-Даш суурда ышкаш, чаңгыс каът, улуг эвес школаны тудуп болуруп саналдаан.

Колхозтуң сүт-бараан фермазы бо хүннерде 60 хире инекти саап турар болгаш ийи хонгаш-ла Чадаанаже 300 хире литр сүттү дужаап турар. Чолаачыга төлээр болгаш бензинге чарыгдаар акшаны санап кээрге, ооң шоолуг-ла орулга кирбес дээрзи билдингир. А инек тургузар кажаа кедергей улуг, хос. Бо кыжын ону та канчап чылыдар. Бо айтырыг саанчыларны дүвүредип турар. Маңаа бир кылып болур чүүл — кажааны инектиң турар шаа-биле үзе өрээлдээр болза, чылыгны тургузуп болур. Черле ынчаш, ук ферманың каш саар инектерин болгаш ажаалда-тежээлдеде өске-даа бода малды бо кышты ажырары элээн бергедээшкиннерге таваржып болурунуң дугайында саанчылар чугаалап турарлар. Чок-ла болза малды улуска арендага берген, чурттаар бажың-балгатты хуужударының айтырыгларын көөр болза, деп саналдар база үнүп турар. Ынчангаш колхозтуң сүт-бараан фермазының малын керээ ёзугаар арендага бергени-ле дээре боор. Ону кылырда ажылгыр, кежээ кижилерге бээри чугула.

«Чыраа-Бажы» совхозтуң бир кыштаанга келиривиске, чаа көжүп келген малчын өөн тиккен тур. Брезент чок. Кара өг. Автолавка — акша чок дээш, малчыннарже келбейн турар болду. А өг тиккен малчын боду кидис идик кедип алган. Чылыг идик-хеп, бродни идиктер, хөвеңниг чүвүрлер, бөрттер болгаш уруглар хеви шуут келбейн турар.

Ээрбек-Тал деп черде Маадыр-оол Куулар бо чылын 106 баш инекти кадарып, кыштаглаашкынга эки белеткенип турар болду. Кажааларын чылыглап, септеп алган. Боду механизатор кижи болгаш, сигенни болгаш өске-даа мал чемин тракторубиле чегчир кылдыр белеткеп алган. Кыштагда чырык чок, ону ам кылып турар. Бо малчын инектеринден аңгыда, шээр малды, хаванны эвээш эвести азырап, өстүрүп, оларның эъдин садыг-магазиннерге дужаап турар болду.

Сөөлгү үеде кыштагларда малчыннар чурттаар бажыңнарны болгаш кажааларны үптеп турар апарган.

Чыргакы суму моон мурнунда «Чыраа-Бажының» салбыры турганынга деңнээр, арга чок кылдыр хөгжүп, тудуг-суур көвүдээн. Ында ам 267 өрегеде 1200 хире кижи амыдырап-чурттап турар. Чоннуң хууда мал-маганы өскен — бода мал бажы 700 ажып турар, өшкү-хой 1600 хире. Бо чылын 30 ажыг чаштар төрүттүнген. Өске суурларга деңнээрге ында чаш кижилерниң немежип, көвүдеп турары эки-дир дээрзин Президент демдеглээн. Сумунуң чону шупту картофельдиг. 1[illegible] арат ажыл-агыйы тургустунган. Бо чылгы дүжүт багай эвес болган. Суму төвүнде чаа магазин, школа, спорт залы, уруглар сады, харылзаа салбыры, нефтебааза, араттар садыы болгаш социал амыдыралдың өске-даа объектилери доктаамал ажылдап турарындан чоннуң амыдырал байдалдары багай эвес. Ындыг-даа болза ажыл чоктар Чыргакыны оюп эртпээн. Мында ам ажыл чок 36 кижи — колдуу аныяктар болуп турар. Оларны Чадааның профтехучилищезинче өөредип чорудар дээрге ында ам олут шуут чок. 200 ажыг кижи өөренир черже бо чылын 400 ажыг аныяктар документилерин дужаап турган.

Чыргакы суурга бо чылын дээрбе тургузар дээн сорулга амга чедир бүтпейн турарындан, чурттакчылар Чыраа-Бажындан эккелген хлебти садып ап турар. Бо аразында көвүрүг тудуу, база-ла Хорум-Дагда ышкаш, берге айтырыгның бирээзи болуп турар. Ону кылырынга хөй акша-төгерик негеттинип келген.

Чединмес өг-бүлелерге акша-төгерик, мал-маган болгаш өске-даа чүүлдер-биле дузалаарының марафону чоокта чаа аңаа эрткен. Сумунуң девискээринде чурттап, ажылдап турар бай-шыдалдыг кижилер, араттар, коллективтер ол марафонга идепкейлиг киржип, акша-төгерикти, мал-маганы чединмес өг-бүлелерге бергени өөрүнчүг. Чыргакыжыларның ол эгелээшкинин республиканың кайы-даа булуңнарынга моон-даа соңгаар нептередири чугула.

Сөөлгү ийи-үш чылда Чыргакыда биче бүдүрүлгелер, улуг эвес коллективтер база немежип турары эки. Чоокта чаа шеригден келген аныяк оолдар (удуртукчузу Яков Монгуш) чайладыр сиген белеткээш, ону ажыл-агыйга болгаш чонга таарымчалыг өртекке саткан. Беш кижи составтыг бо звенонуң кежигүннери бо хүннерде суурнуң чунар-бажыңын керээ ёзугаар тудуп турар. Олар ону дооскаш, боттарының ажыл-чорудулгазын калбартыры-биле «Беларусь» маркалыг трактор садып алыры-биле акша чээлизин Президентиден дилээн. Шак мындыг ажылгыр кежээ аныяктарны деткиир апаар дээрзин Чазак Баштыңы демдеглеп, оларга эвээш хуулуг чээлини бээрин айыткан. Кайда-ла кижилер кызымак ажылдап, шимченип турар болдур, оларны бүгү тала-биле деткиирин Тываның Президентизи. Чазаа чугулалап көрүп турар. Сүт-Хөлдүң Ак-Даш, Бора-Тайга, Кызыл-Тайга, Ишкин база Чөөн-Хемчиктиң Чыргакы моон мурнунда октаттынган суурларга санадып турган болза, ам чоннуң боттуг көдүрлүүшкүнүнүң, ажылгыр, кежээ кижилерниң ачызында сайзыралды ап, оларны катап тургузарының программазы херек кырында боттанып эгелээн дээрзин оон көрүп болуруп Президент демдеглээн.

Чазак Баштыңы Чыраа-Бажынче кел чораш, ында сүт-бараан фермазының коллективи-биле ужуражып, чоннуң чурттап, ажылдап турар байдалдары-биле таныжып, ажык чугааны кылган.

Чыраа-Бажы сумузунда чоннуң хууда бода малы бо хүннерде муң баш чедип турар. Шээр мал саны 3000 ажыг. Мал одары чедишпейн турарындан араттарда чүгле 150 гектар черни берген болгаш тараа дүжүдү шоолуг эвес болган. Сумуда 21 араттың ниити ажаап алган тараазы Таңдыда чаңгыс арат Кара-оол Чоодунуң дүжүдүнге четпес болган. Ол ында орук кыйыындан 300 гектар шөлдү арендага алгаш, ону чеди курлуг херим-биле кончуг таптыг чараштыр кажаалап алган. Бо чылын ол оон кызыл-тастың болгаш арбайның кедергей эки дүжүдүн ажаап алган. Мону чамдык араттар кичээнгейге ап, боттарынга нептередир болза эки.

Чыраа-Бажы суурнуң чамдык социал объектилери сөөлгү чылдарда дыка эргижирээн, ылаңгыя эмнелге черниң бажыңы, культура одаа. Чонга хереглээр эм аймаа чок, Культура бажыңының болгаш ортумак школаның бо кыжын одаар хөмүр-дажын курлавырлап сөөртпээн.

Четпестерден аңгыда, суурнуң амыдыралында эки чүүлдер база бар, чунар-бажыңда баш таарар база чурук тырттырар черлерни ажыткан.

Аъш-чемниң ассортиментизи болгаш шынары эки. Хлеб быжырарының талазы-биле Чыраа-Бажының мастерлери кожуунда мурнуку черни ээлеп турар дизе хөөрем чок.

Шеми суму чагыргазы чединмес өг-бүлелерге тарааны-даа, картофельди-даа хире-шаа-биле үлеп келген. Ындыг-даа болза чамдык кижилер пенсия, пособие акшазы алгаш ону арага-дарыже чарыгдап турар дээрзин суму чагыргазының даргазының хүлээлгезин күүседип турар совхоз директору В. Ч. Куулар хомудал-биле чугаалап турар. «Большевик» совхоз бо чылдың дүжүт ажаалдазын дооскан болгаш саваңны прессте, мал чеминге курлавырлап турар. Саар инектерни чылыг кажааларже кииргениниң түңнелинде сүт саалдазы кудулавайн турар. Чоннуң хууда мал-маганы четчир. Ылаңгыя башкылар хөй малды тудуп турары өөрүнчүг.

Ак-Довуракчыларның чогаадып кылып үндүрүп турары чаа котелду чер бүрүзүнге ажыглаарып Президент сүмелээн. Мурнунда бистиң одап турган котелдарывыска хөмүр-даштың чүгле 15 хире хуузу өрттенир, артканы шлакче чоруп турган болгай. А чаа котелга хөмүрнүң 85 хуузу чылыгже үнер болгаш ооң чүгле 15 хуузу шлакче шилчиир. Бо котелду чамдык кожууннарда ажыглап эгелей берген. Ону ажыглаары — улуг кампалгага чедирер.

Олар Ак-Довурак хоорайның башкылары-биле дөрт кереэни чарып алгаш, боттарының бүдүрген продукциязын кезектеп, туда акшага садып турар. Чижээлээрге, дириг хойну чедиргеш, бажыңнарга өзээш, иштн-хырнын ол-ла черинге аштап-аайлап берип турар. Оон аңгыда, ясли-садтарга, эмнелге болгаш чемненилге черлеринге аъш-чемни дорт дужаап, удур санажып ап турар. Бо дуржулганы кая-даа нептередип болбайн канчаар.

Хөндергейде чамдык араттар хлебти боттары быжырып, чурттакчы чонну хлеб-биле хандырып турар апарган. Чижээлээрге, ол чер чурттуг арат Даш-оол Сат бодунуң 75 гектар шөлүнде тарааны, картофельди өстүрүп, садып турар. Оон аңгыда, ол чоокта чаа биче хемчээлдиг пекарняны кылып алгаш эки шынар[illegible] хлебти быжырып эгелей берген. 10 миллион рубль чээли алгаш, хлеб сөөртүр чаа машинаны садып алган. Аңаа ам ажыткы былгаар улуг сава болгаш чер ажылын сайзырадыры-биле «Беларусь» трактор чугула херек болуп турар. Президент Ш. Д. Ооржак ол араттың ажыл-агыйын сонуурган, ону деткээн.

Чазак Баштыңы «Искра» совхозтуң сүт-бараан фермазынга эртенги саалда үезинде четкеш, коллектив-биле ужуражып, оларның ажыл-ижи-биле таныжкан соонда Бажың-Алаак сумузунуң чону-биле ажык чугааны кылган. Бажың-алаакчыларда сөөлгү үеде оор кедерээн болгаш харын-даа бода малды хары угда 20-30 баш чедир оорлап апарып турар. Чадаанадан хлебти доктаамал сөөртпейн турар. Автобус чок болганы-биле улус Чадаанаже чадаг кылаштажып турар. Бо болгаш оон-даа өске чугула айтырыгларны шиитпирлээри-биле Президент чон-биле сүмелешкен.

Президент «Каа-Хем» разрезиниң Чадаана участогунга чораш ажылчыннар-биле чугаалажып, ында хөмүр-даштың кышка удур курлавырын көрген. Ында ам 500 муң тонна хөмүр-дашты уштуп казарының белеткел ажылдары эгелей берген.

Ш. Д. Ооржак ол хүн Чадаана хоорай чагыргазынга ужуражылганы эрттиргеш, элээн хөй объектилерни көрген. Хоорайда бо хүннерде хуу улустуң 40 ажыг, күрүнениң 6 магазиннери доктаамал ажылдап турар. Сайгарлыкчылар саны 170 чедип турар. Ынчангаш чижилге эгелээн. Рынокта садыглап турар улустуң хөй кезии аныяктар. Хоорайда аъш-чемни кылбышаан, келген аалчыларны дыштандырар комплекстер ажыттынып турар. Чаа эмнелге корпузун ажыглалга киирген. Ында кадрлар болгаш эм-биле хандырылга дугайында айтырыгны Президент чугаалашкан.

Новосибирскиниң садыг институдунуң доозукчузу Роза Давааның удурткан хөй эвес кижилиг коллективи чаа комплексти ажыдып алган. Ында столовая, аалчылар бажыңы, кондитер цеги болгаш магазин ам долузу-биле ажылдап эгелээр болгаш аңаа оон-даа өске чүүлдерни кылыр деп турарын Президент сонуургаан болгаш коллективти деткээн.

Теве-Хаяга чоруп турган Чазак Баштыңы ында ортумак школаның башкылар коллективиниң эки ажылдап турарын демдеглээн. Школаның өөреникчилери бо чайын эки ажылдааш, элээн каш школаларны картофель, капуста-биле хандырган болгаш боттарынга 26 миллион рубль орулганы киирип алган. Оларга суггарар «Фрегат» аппаратты садып алыр акшаны бээрин Президент аазаан. Эр-хейлер. Маңаа хамаарыштыр олардан дуржулга алыр херек.

Республиканың аңгы-аңгы ямыларының төлээлериниң киржилгези-биле кожуун чагыргазынга хуралды Президент Ш. Д. Ооржак эрттирген.

Тус чер чагыргаларының ажыл-чорудулгазында чаа чүүлдер, эки эгелээшкиннер бар-дыр дээрзин Президент чугаазынга демдеглээн. Экономиктиг реформалардан аңгыда, чоннуң амыдыралын экижидер сорулга-биле кылдынып турар чүүлдер кожуунда хөй. Тыва Республиканың Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) хүлээп алганындан база тус чер чагыргаларының даргаларын соңгаандан бээр ам таптыг-ла бир чыл болуп турар. Бо үениң дургузунда кожуунда тус чер чагыргалары турумчуп быжыккан, кадрлар-биле четчелеттинген болгаш оларның ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыны чоннуң социал байдалдары-биле сырый холбашкан дээрзин Президент айыткан.

Кажан Улуг Хуралдың делегаттарын соңгаан сөөлүнде тус чер чагыргаларының кылып чорудуп турар ажылдарының түңнели илерей кээр. Тус черниң референдумнарының дугайында хоойлуну удавас хүлээп алыр, чамдык кижилер ооң чогун ажыглап алгаш, ам-даа чедир ажыл чорутпайн турар. Судтар дугайында, ылаңгыя улуг назылыглар судун тургузарының айтырыглары мурнувуста туруп турар.

Хуу чоннуң малы көвүдээн-даа болза, ажыл-агыйларның иштики реформалары чорбайн турар. Оларны аңгы-аңгы корпорациялар кылдыр эде тургуспас болза, сандараашкып, кудулаашкын уламчылап турар. Черге хуу өнчү чогундан ооң ажыглалы, кадагалалы, бол баазырадылгазы кудуку деңнелде.

Чадаананы амдызында хоорай дээн ажыы чок: изиг суг, асфальтылыг оруктар чок, радио, телефон, телевизор орта ажылдавас, ажыл чок кижилерниң саны хөй. Оларны ажылга тургузуп, өөредирип эде көөр. Ие-чашты, өг-бүлениң быжыглаарының, аныяктарны өглеп-баштаарының (беш ада-ызыгуур ажылдыр өглээр), культура одагларының ажылын экижидериниң, корум-чурумну быжыглаарының, дөргүл-төрел тыртыжар чоруктарны болдурбазының болгаш оон-даа өске чугула айтырыглар талазы-биле Ш. Д. Ооржак бодунуң саналын киирген. Хөй политиканың орнунга, эки ажылдааны дээре деп, Президент түңнелинде демдеглээн.

Виктор КАРА-САЛ.

«ДҮЖҮТ — 94»

ҮНЕГЕТИ ХОВУЗУНДА ХАЙНЫККАН ИШ

«Мөрен» совхозтуң (директору А. К. Доржу) тараа шөлдеринде бо чылын чаагай үнген тарааның дүжүдүнүң ажаалдазы адакталган. Бир гектардан тараажылар ортумаа-биле 18 центнер тарааны ажаап алган. А кызыл-тастың дүжүдү бир гектардан — 27,1 центнер. Ажыл-агый бо күзүн ховушөлден 1200 тонна чедир тарааны ап турары олдур.

Күскү дүжүт ажаалдазын организастыг чорударынга, ажаалдада киржип турарларга таарымчалыг байдалдарны тургузарынга агроном Юрий Учурал, бригадир Апай-оол Допчут, инженер-механик Маадыр-оол Ооржак идепкейлиг болганнар, болдупар-ла аргаларны ажыглап ажылдааннар.

Трактористерниң, комбайнерлерниң, чолаачыларның удуур-чыдар, ажыл-иш соонда дыштаныр өрээлдерин чылыг, арыг-силиг тургузуп, чунар-бажыны хүннүң-не изидип турар. Ол бүгү ажылды Марта Оңгуда харыылап, хүлээнгеп ажыл-ижинге бердингенин, ак сеткилдиин көргүзүп турар. Повар тускай эртемниг Чечек Каң-Хөө, ооң дузалакчызы Татьяна Самыя олар амданныг аъш-чемни белеткеп, ховунуң ишчилери-тараажыларны хүнде дөрт удаа чемгерип турарлар. Аъш-чем хандырылгазында хомудал чок, харын-даа кылган амданныг чеми дээш поварларга өөрүп четтиргенин тараажылар илередип турар болду.

Тараа кезилдезинде 4 комбайн ийи ээлчеглиг доктаамал ажылдап турар. Комбайн бүрүзүнде 2 механизатор бижиглаттынган. Чаагай дүжүттү ажаап ап турар комбайнерлерниң аттарын солун даңчыштыр адаары чугула деп бодап турар мен. Оларның аттары бо: Василий Нүрзет, Виктор Кулдуң, Оолак Додум, Константин Каң-Хөө Роман Баанай, Орлан Чымба, Менди Ак-оол, Григорий Баанай. Оларның кайызын кандыг дээрил, шуптузу-ла ак сеткилдиг ажылдап турарлар, кызымаккай. Хүнде-ле бир комбайн 30-ден 45 центнер чедир тарааны кестирип турар чорду. Комбайндан тарааны чолаачылар Айыыр Хүр, Андрей Даргат, Михаил Шимит, Май-оол Комбу, Сувак Бады үзүктелиишкин чок сөөртүп турарлар.

Төп шаңда ажыл-иш база-ла кызыг-кыйыг чок. Хоочун оашкы ам пенсионер Минчеймаа Кара-ооловна Дирчин сөөртүп эккелген тарааны дензилеп, чолаачыларның, комбайнерлерниң, трактористерниң хүнде ажылын түңнеп, агрономга хүлээдип берип тур. Шаңның ажылчыннары Ашак-оол, Тимур Дирчин алышкылар, Орлан Күр, Аян-оол Бадарчы, Самед Самдан-оол, Мерген Далгыт тарааны кургады эжип, машинага арыглап, чай чок-ла ажылдаап турарлар. Хүнде 60-70 тонна чедир тарааны арыглап, херек апарганда, машиналарга чүдүрүп берип турар болдулар.

Тараа ажаалдазы-биле чергелештир, күскү чер аңдарылгазы, сиген кезилдези, сиген бөлер ажыл база уламчылавышаан. Кескен тарааның саваңын Юрий Сандактын звенозу бөлдүрүп эгелей берген.

Күскү чер аңдарылгазында 28 чыл трактористээн хоочун механизатор Биче-оол Долзатмаа ажылдап турар. Хүнде 7 гектар чер аңдарар нормазын ол 21 гектар чедирип турар, ынчангаш күш-ажылчы чарыштың тиилекчизи болуп келген. Хоочун механизатор Маадыр-оол Оңгудага баштаткан аныяктар звенозу 837 тонна сигенни белеткеп сараттааш, 414 тонна сенажты салган. Оларның аразында аныяк трактористер Анатолий Додумнуң, Милан Идамның ажыл-ижи черле макталдыг.

Тараа ажаалдазынга араттар Баян-оол Күнчүп, Семен Серендүк, Алдын-оол Аракчаа, Дүктүг-оол Биче-оол оларның база дузалажып турарын демдеглээри артык эвес.

Күскү дүжүт ажаалдазынга Дирчиннерниң, Оңгудаларның өг-бүле звенолары идепкейлиг киришкен. Үнегетиде «Мөрен» совхозтуң хову турлаан доктаамал ээлеп турар Маадыр, Марта Оңгудаларның өг-бүлези ажыл-агыйның 30 ажыг хаванын база азырап, дузалап ажыл-агыйны тудуп турар. Ол өг-бүлениң улуг оглу Чечен-оол трактористеп, а бичези Уран-оол ында заправкада ажылдап турар. Езулуг ажыл-ишчи өг-бүледир.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК.
Эрзин кожуун.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының ийиги сессиязы

ХООЙЛУЛАР ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРИ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) ийиги сессиязының дөрткү хуралы октябрь 26-да эгелээн.

Сессияның хуралынга чугаалажыры-биле хүн чурумунга он ийи айтырыгны киргеш, бадылаан. Оларның аразында «Адвокатура дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң, «Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының эрге-байдалының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга немелделер киирер дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелдериниң, Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының конституцияларында чамдык чөрүшкек болгаш дүүшпес чүүлдерни таарыштырар талазы-биле база «Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күрүне органнарының аразында эрге-хүлээлгелериниң аңгылаарының талазы-биле Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың кереэзиниң төлевилелиниң белеткээр дугайында» Тыва Республиканың Чазааның доктаалдарының дугайында, Тыва Республиканың девискээринче арага аймаан киир сөөртүрүнүң болгаш садарының чурумун хажыткан дээш административтиг харыысалга дугайында Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелиниң. «1994 чылда ТР-ниң бюджет системазының дугайында» Хоойлунуң күүселдезиниң болгаш 1995 чылда ТР-ниң бюджединиң дугайында айтырыглар кирген.

«Адвокатура дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелин баштай сессияга чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелди ТР-ниң юстиция сайыды С. С. Күжүгет кылган. Хоойлу төлевилелин Юстиция яамызы чогаадып, ажылдап кылганын, ону мооң мурнунда сайгарып чугаалажып көрген, орта киирген саналдар ёзугаар эдилгелерни төлевилелде кылганын ол чугаалаан. Конституция - эрге-хоойлу политиказының комитединиң даргазы Д. И. Кольчиков төлевилелди комитеттерге сайгарып чугаалашканының түңнелдеринге доктаагаш, ону чүүлдүгзүнүп деткип турарын дыңнаткан.

Хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр депутаттар Б. Д. Монгуш, Д. К-Х. Ооржак, В. А. Петренко, А. С. Хоюгбан болгаш өскелер-даа санал-оналдарын берген.

Төлевилелди чүүлдер аайы-биле хынамчалыг сайгарып көрген соонда, ону күштүг кылдыр сессия бадылаан.

Хоойлуну амыдыралга боттандырып киирериниң ТР-ниң Дээди Хуралының доктаалын сессия хүлээп алган. «Адвокатура дугайында» хоойлу төлевилелин чугаалажырынга республиканың прокурору А. П. Дамба-Хуурак, ТР-ниң Дээди судунуң, Юстиция яамызының төлээлекчилери киржип, боттарының санал-оналдарын киирген.

Сессияның кежээки хуралынга «Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадының эрге-байдалының дугайында» ТР-ниң Хоойлузунга немелделер киирер дугайында» ТР-ниң хоойлузунуң төлевилелин чугаалажырынче кирген. Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Ш. Д. Кууларга бо айтырыгга хамаарыштыр дыңнадыг кылыры-биле сөс берген. «Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының дугайында» ТР-ниң Хоойлузунуң 8 дугаар чүүлүнге дүүштүр «Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) депутадының эрге-байдалының дугайында» ТР-ниң Хоойлузунга немелдени киирери эргежок чугула деп санал турарын ол дыңнаткан. ТР-ниң Дээди Хуралының депутадының эрге-байдалының дугайында Хоойлунуң 10 дугаар чүүлүнге дараазында немелдени киирерин дарга саналдаан. Ол немелдениң утказы мындыг: Ниити республиканың соңгулда округунуң талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (Парламентизинге) соңгуткан депутат хуусаа бетинде эрге-хүлээлгезин соксадыр болза, республиканың соңгулда каттыжыышкынының шиитпиринге үндезилээш, соңгулда каттыжыышкынының даңзызында кирген Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (Парламентизинге) депутаттың кандидаттарының иштинден депутатты ТР-ниң соңгулда комиссиязы даңзылап болур.

Бир эвес соңгулда каттыжышкынының даңзызында ТР-ниң Дээди Хуралынга депутаттың кандидадының чаңгызы-даа артпаан, азы кандидаттардан кым-даа ТР-ниң Дээди Хуралының депутадынга даңзыладыр чөпшээрелин берзе, ТР-ниң Дээди Хуралынга депутаттарның дараазында соңгулдалары болгуже чедир, мандат хостуг артар.

Бир эвес ТР-ниң Дээди Хуралдың (Парламентиниң) эрге-хүлээлгелериниң хуусаазы төнеринге чедир чыл четпес үе артканда депутат үнер болза, Дээди Хуралдың депутаттарының дараазында соңгулдаларынга чедир мандат хостуг артар.

«Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизиниң) депутадының эрге-байдалының дугайында» Хоойлуга үстүнде айыткан немелделерни киирерингe хамаарыштыр депутаттар А. С. Хоюгбан, В. Х. Кара-оол, А. А. Даржай, М. М. Майдыо, Б. Д. Монгуш, Б. С. Седей, М. С. Козлов чүве чугаалааш, ону чүүлдүгзүнүп деткээн. Тыва Республиканың коммунистер партиязындан депутат А. С. Ооржак хуусаа бетинде эрге-хүлээлгезин соксаткан. Бо партиядан ТР-ниң Дээди Хуралының депутадынга кандидаттар бар, оларның кайызын депутат кылдыр саналдап киирерин шиитпирлээрин санал бергеннер чугаалап турган.

Хоойлуга үстүнде немелделерни киирер шиитпирни хүлээп алган, ат салган соонда ол күштүг болур. Ынчангаш коммунистер партиязы кайы кандидадын депутат кылдыр бүрүткедирин боттары сүмелээр.

«Тыва Республиканың болгаш Рессия Федерациязының конституцияларында чамдык чөрүшкек болгаш дүүшпес чүүлдерни таарыштырар талазы-биле база Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күрүне органнарының аразында эрге-хүлээлгелерин аңгылаар талазы-биле Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың кереэзиниң төлевилелин белеткээр дугайында» ТР-ниң Чазааның доктаалдарын сессияның бо хуралынга чугаалашпайн, дараазында хуралче шилчиткен. Чүг дээрге илеткелчи чылдагаанныг болганы-биле сессияга олуржуп шыдаваан. Ынчалза-даа депутатта Чазактың доктаалдары сайгарып, санал-оналдары солчуп, чедер-четпестери айтып, боттарының бодалдарын илередип чамды ажыктыг сүмелерин кииргe Ол чугааның түңнелдери Чазакка киирерин шиитпирлээн.

Тыва Республиканың девискээринче арага аймаан киир сөөртүрүнүң болга оларны саларының чурумун хажытканы дээш административтиг харыысалга дугайында Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелин чугаалажырынче сесси кирген. Бо талазы-бил илеткелди республиканы юстиция сайыды С. С. Күжүгет кылгаш, хоойлу төлевилелин баштай чугаалажы турар үеде депутаттарны киирген саналдарын барымдаалап тургаш, эдилгелерн кииргенин ол чугаалаан. Арага аймаан сөөртүп ки ериниң болгаш садарыны чурумун үрээннерге штра онаарын өөренип көрү тургаш, ону төлевилелде кии ген. Дээди Хуралдың Конституция эрге-хоойлу политиказының комитединиң дарга Д. И. Кольчиков төлевиле ди комитетке сайгарып кө генин, кандыг санал-она лар киргенин таныштырга Штраф онаарының хемчээли улгадып турар, ону та рыштыр көөрүнче депута тарның кичээнгейин угла дырган.

Хоойлу төлевилели чүүлдер аайы-биле сайг рып көөрүнче шилчээн. О бир дугаар чүүлүн чуга лажып көрүп тургаш, ре публикаже чеже хире хе чээлдиг арага аймаан сөө түп киирип орган кижин буруудадып болурул, о сөөрткен чолаачыны азы кижини чоруткан организ циязын, удуртукчузу штрафтаар бе, эки азы б гай шынарлыг арага дээрзин канчап тодарат алырыл дээн ышкаш ба өске-даа айтырыгларга ха маарышкан санал-онал со чулгазы болган. Хоойлу т левилелин чүүлдер аа биле чугаалажырын октя брь 27-де улаштыр көрген.

ТР-ниң Дээди Хурал ның ийиги сессиязы бол нун ажылын дүүн уламч лаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Кыштаглаашкынга белеткел

МАЛ ЧЕМИ: көргүзүглер аңгы-аңгы

Малчыннар ам үеде кышкы турлаглары — кыштагларынче көшкүлээн. Ажыл-агыйының малын келир кыштап баш саны онча-менди ажырар сорулгалыг, чымыштыг, харыысалгалыг ажылче кириптериниң үези келгени бо. Кыштаглаашкынче кымның канчаар кирип турары, аргашинээ малчын кижи бүрүзүнге бодунга билдингир болгай, аңаа канчаар белеткенип алганындан хөй-ле чүүлдер хамааржыр деп чүвени олар кончуг эки билирлер. «Кыштаглаашкынга чүү хире белеткенип алган мен» деп айтырыгга харыыны малчын бүрүзү бодап-ла олур боор. Кыштагның, бажың-балгаттың, кажаа-хораа ның белеткели, малчын өг-бүлениң кыжын амыдырал хандырылгазының айтырыын органнзастаары, аъш-чеми, идик-хеви, одаар чүүлү, малын чайын кайы хире семиртип алганы дээн айтырыглар дорту-биле тургустунар ужурлуг. Оон-биле ергелештир, мал чемин ажыл-агыйларның чайын үү хире хемчээлдиг, шынарлыг кылдыр белеткеп алганы база чугула айтырыг.

Айтырыгның кыштаглаашкын үезинде чугулазын барымдаалап көргеш, редакцияның көдээ ажыл-агый илдизи республикада мал еминиң белеткелиниң чорун урарының байдалын чай ургузунда база күзүн сонунга дыңнадып, бижип келен.

Бо чылын чай кончуг суг-ур чаъс-чайыктыг болганын илир бис. Ындыг байдал иген кезилдезинге дыка оондак болган. Ам кыштаглаашкынче кирип тура, алывыс чемиңиң амгы үе-е байдалы кандыгыл деп одарадыры чугула.

Тыва Республиканың статистика эргелелиниң чыып түңнээн сан-көргүзүглериң зугаар алырга, октябрь 7-ниң хүнүнге чедир сиен белеткели республикада 2.4 хуу четкен боор турар. рткен чылдың ол-ла үезинде — 72,4 хуу турган-дыр. Көрдүнген турган даалганың чүгле чартыы.

Ындыг байдалды доктаамал чаъстап эрткен чайның таарымча чок болганы-биле тайылбырлаар бис. Кожууннарның, ажыл-агыйларның сиген белеткелиниң талазы-биле көргүзүглерин көрүп олурарга, чер-черде аңгы-аңгы. Чижээ, ыраккы Мөңгүн-Тайга кожуун-дур, сиген кезип белеткээр планын кожуун 118,3 хуу чедирипкен. Белеткеп алыр сигенниң хемчээли өске кожууннарнындан ында байдалдарга үндезилеп, эвээжип эвээшле, ынчалзажок оозун кожуун дөмей-ле күүседип алганы ол-дур.

Чөөн-Хемчик кожууннуң ажыл-агыйларының сигенчилери чайын чеже-даа чаъсбораңныг болган болза, малмаганга сиген белеткеп алыр дээш кызымак ажылдаан. Чижээ, «Хорум-Даг» колхоз 344 тонна сиген кезип белеткээр планныг турган, сигенчилер ону 394 тонна чедирипкен, ынчангаш күүселде — 114,5 хуу болган. «Шеми» коллективтиг бүдүрүлгениң сигенчилери планын 103,4 хуу чедирген. «Кызыл-Чыраа» совхозтуң сигенчилери 850 тонна сиген белеткээрин планнааш, ону 100 хуу күүседип алгандыр. «Баян-Тала» коллективтиг бүдүрүлге 781 тонна сиген кезип белеткеп алырын 980 тонна чедирип, 125,5 хуу күүсеткен. Кожууннуң арткан ажыл-агыйларының ол талазы-биле көргүзүглери аңгы-аңгы, 30,6 хуудан 59,7 хуу чедирген. Ынчангаш сиген белеткеп алырын кожуун ниитизи-биле 66,8 хуу күүсеткен боор турар.

Таңды кожуун ниитизи-биле сиген планын 67,1 хуу чедирген. Ооң соондан Кызыл кожуун чорук олурар, ооң көргүзүү — 62,9 хуу. Сүт-хөлчүлер оон чыда калбаан — 62,3 хуу. Сүт-Хөл кожуунда «Сүт-Хөл» совхоз 640 тонна сиген белеткеп алыр тургаш 760 тонна ажырыпкан, 118,8 хуу. «Алдан-Маадыр», «Ишкин» совхозтарның планы хемчээл талазы-биле элээн улуг, оозун чеден, бежен хуу ажырган. Ынчаарга «Улуг-Алаак», «Кызыл-Тайга» совхозтар чартыын чедирбээн, үжен ажыг хуу күүсеткен.

Таңды кожуундан «Революцияның чалоыжы» совхозтуң сигенчилери кызымак ажылдаап, олар даалгазын 112,6 хуу чедирген. Ооң соондан «Межегейниң» сигенчилери чоруп олурар, 1370 тонна сиген кезип белеткээр онаалдазын 1300 тонна чедирген. А Кызыл кожуунда «Кара-Хаак», «Тере-Хөл», «Тиилелге» совхозтарда байдал багай эвес. «Шамбалыгда» — 30,4 хуу, чартыы безин четпээн.

Сиген белеткелиниң планныг онаалдазын хуу-биле алырга чартыын чедирбээн кожууннар бар-дыр. Чижээ: Чаа-Хөлде ол көргүзүг — 38,3, Каа-Хемде — 35,8, Эрзинде — 39,8, Чеди-Хөл кожуунда — 42,7, Тес-Хемде — 47,6, а Тожуда — 170 хуу-дур.

Байдалды алгаш көөрге кожууннарда, ажыл-агыйларда көргүзүглер аңгы-аңгы, шокар. Кыштың чыккылама соогу кам-хайыра чок хаарып келир үе чоокшулаан. Ынчангаш ажыл-агый бүрүзү малын кыштап ажырарының байдалдарын көрүп, мал чемиңиң чедерчедишпезинге хамаарыштыр үндезинниг санаашкыннарны баш удур кылып, мал чемиңиң курлавырларын немештирер аргаларын тып, өске ажыл-агыйлардан орнажып, солчуп тургаш-даа болза сиген, саваң-даа алырының болгаш өске-даа хемчеглерни алыры чугула.

• • •

Сенаж салырын республиканың ажыл-агыйлары октябрь 17-ниң хүнүнде 72,8 хуу чедирген, а силос — 39,6 хуу.

Бистиң корр.

ДАРГА-БОШКАЛАР ШИМЧЕВЕЙН ТУРДА...

Чүгле ээн калган бажынар үптээри-биле чамдык адаанажылар алдаржып туар эвес, а богун ээпзинге чеир арыглап аштавас кижиерниң санының көвүдеп туары-биле база хоорайывыс лдаржып бар чыдар. Чылылы-биле аштаттынмаан, айын пзигде багай чыт үнүрүп чыдар боктарны чеже ээр. Оларның кайда чыдаын чадаанажылар эки биир. Мындыг янзылыг арыглигни сагывайн чурттаар олзувусса, элээн каш чылар эрткенде бок-күзүрүм, ара шапкан чоогалар араынга чурттаар апаар чадавас оор бис. Салгалывыска ыныг белек арттырарывыс өөүнчүг эвес. Бо талазы-биле угааны хоорай чагыргазыын социал айтырыглар таазы-биле оралакчызы С. К. анаа-биле кылдым. Чугаага ожуун чагыргазының дарязының экономиктиг реформалар талазы-биле оралакчыы А. Б. Ооржак база киржи апкан.

— Күскү аштталганы Чааанага чорутан. Малчын удумчузунда болгаш өскеа черлерде бөлген бөлүкөлүк бүрүлер чүге ам-даа евээр чыптыышааныл. Светлаа Кужугетовна?

— Хоорайны эки санитарыг байдалга тудар дээш анэпидстанциязының ажылакчылары-биле демниг кылдап турар бис. Кудумчуларже, арыктар уннарынче хүл, бок төгер кижилерге торгаал онаап, кожууннар аразының солуну «Чаа орукка» бижип-даа турдувус.

Бажыңнының дужунда кудумчуда дүшкен бүрүлерни бөле ширбээш, ол-ла хевээр каап тар кижилер кайы хөй. Олар бо ажылды чедир кылыр ужурлуглар. Коммунал ажыл-агый черинде бок сөөртүр машина-техника бар турган чүве-дир ийин. Техниканы багай ажыглаанының түңнели ол-дур.

Коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезинден хоорай кудумчуларының ашталгазынга каш санныг кижи ажылдап турар. Олар улуг девискээрлиг хоорайның чежезин аштап четтигерлер боор. Бөле төккен, аштаттынмаан боктарны ол девискээрниң чурттакчылары аштаар. Кым бок төкпес ужурлуг черже бок төп турарын чурттакчылар эки билирлер.

Бажыңның чанында контейнерде кустуктур урган бокту безин хоорай чагыргазы аштап берзин дээр дарга-бошкалар бар. Чижээ, АҮК ажылдакчыларының профэвилелдеринин даргазы Михаил Монгуш дээрзи ындыг айтырыг тургусту. Чагырга черинде чүък сөөртүр машина чок-ла болгай. Коммунал ажыл-агый черинин байдалын үстүнде чугааладым ышкажыл. Рынок үезинде даргалар мындыг сөстер чугаалаарга, дыка-ла берге-дир.

Александр Ооржак — кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы:

— Мен Малчын кудумчузунуң чурттакчызы мен. Мээн бажыным чанында хөй бөлген бүрү бар. Идер тергеге дажыглап тургаш, оңгарже төптер кижи боор мен бе?

— Коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезиниң даргазын черле солуп болбас чүве бе? Чаагайжыдылганы-даа, ашталганы-даа ол чер удуртуп чорудар болгай. Хоорайның чупар-бажыны база ажылдавас-тыр.

— Бо бүдүрүлге чериниң ажылы дыка багай. Ындыг болганындан ашталга-даа чедир кылдынмайн турар. Коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезиниң коллективиниң ажылының, оон удуртулгазының дугайында айтырыгны дарый шиитпирлээр бис.

— Кожууннуң бойдус камгалаар комитеди чаагайжыдылга, ашталга талазы-биле хоорай чагыргазынга кандыг деткимче көргүзүп турарыл?

— Дорту-биле чугаалааайн, бо комитеттиң ажылдакчылары биске кандыг-даа деткимче, дуза чедирбейн турар.

— Айтырыгларга харыылаанынар дээш четтирдим, Светлана Кужугетовна. Ажыл-ижинерге чедиишкиннерни күзедивис.

Калдар-оол КУУЛАР чугаалашкан.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң (чедиги чыыжының) Президиумунуң саң-хөө ажыл-агый чорудулгазын ревизиялаан дугайында болгаш республиканың бюджедин күүседир талазы-биле контроль-ревизия ажылын күштелдирер хемчеглер дугайында айтырыгга хамаарыштыр

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ)

ДОКТААЛЫ

Сөөлгү чылдарда республикада болгулаан демократтыг чаартылгалар күрүнениң эрге-чагырга болгаш эргелел органнарының ажыл-чорудулгазының бүгү-ле талаларының чарлыг болгаш ажык чорууну принциптерин боттандырарынга быжыг эрге-хоойлу баазазын тургусканын Дээди Хурал демдеглеп тур. Шак бо чаа байдалдарда контрольдатпас болгаш ажык отчеттуг болбас структуралар база албан-дужаалдыг кижилер чок болгаш турбас-даа ужурлуг. Бюджеттиң акша-хөреңгилериниң ажыглалының, чарыгдалдарының үндезилелдиниң дугайында, буруу ажыглалдарны боддурбазының талазы-биле хамаатыларга бар шаа-биле дыңнадыр дээп Президент биле Чазактың күжениишкиннерин Дээди Хурал чүүлдүг деп санап, деткип турар. Моон-биле холбаштыр Тыва Республиканың чедиги чыыжының Дээди Совединиң Президиумунуң саң-хөө ажыл-агый чорудулгазын хынааның түңнелдерин чонга чарлап дыңнатканы хөй-нииити контролюнуң чогумчалыг хевирин бадыткаарының көскү херечизи боор турар.

Ревизия үениң ындыг-ла улуг эвес — 1991 чылдың октябрь 1-ден 1993 чылдың декабрь 31-ге чедир кезээн хаара туткан. Ол дээрге Россия Федерациязының база Тыва Республиканың төөгүзүнде онзагай нарын үе болган. Хоойлужудулгада аажок улуг четпестер, бүрүн эргелерни кызыгаарлыг болдурар чогумчалыг чорудуушкуннары, улусчу эрге-чагырганың чаа албан черлерин тургусканы, экономиктиг реформа, акшаның үне чокталыры, чурттакчы чоннуң амыдырал деннелиниң кудулааны, эрге-чагырганың бүгү-ле адырларының, ылаңгыя төлээлекчи эрге-чагырганың ажылдаарынга шыңгыы бергелерни баш бурунгаар тургускан. Ынчалза-даа бо байдалдарны бухгалтер учедунуң негелделерин болгаш бюджеттиң акша-хөреңгилерин чарыырының чурумун сагывааның чамдык тодаргай факт-барымдааларынга хамаарыштыр агартыныышкын кылдыр көрүп болбас ужурлуг.

Ревизия доозулганының база чогуур актыны тургусканының соон дарый Дээди Хуралдың удуртулгазы 1994 чылдың март 4-те № 36 айтыышкынны үндүргеш, илереттинген четпестерни болгаш чедир көрдүнмээн чүүлдерни чайладыр талазы-биле хемчеглерни айыткан. Буруулуг болган албан-дужаалдыг кижилерге административтиг хемчеглерни онааган. Ревизия түңнелдериниң дугайында Консультативтиг чөвүлелдиң хуралдарынга база Дээди Хуралдың сессиязынга дыңнаткан, хыналданың актызы-биле таныжар кылдыр ону депутаттарга дамчыдып берген турган.

Дүрүмге чөрүштүр кылдынган болгаш демдеглеттинген хажыдыышкыннарны амгы үеде нийти-биле чайлаткан, бухгалтер учедунуң, отчедунуң айтырыгларынга хамаарыштыр, материалдыг чүүлдерниң шимчээшкининге чогуур чурумну тургусканы. Четпестерни чайладып турарын база катап хайгаарап көөрүн ревизия кылган контроль-ревизия органынга сүмелээн.

Саң-хөө ажыл-агый чорудулгазынга чурумну тургузар талазы-биле хемчеглерни Дээди Хурал хүлээп алган-даа болза, чеди ай эрткен соонда Тыва Республиканың Чазаа чаңгыс талалап, Дээди Хуралдың депутаттарын, бирги ээлчегде Экономика, саң-хөө-бюджет болгаш чээли политиказының талазы-биле комитеттиң кежигүннерин чалавайн, харын чедиги чыыштың Дээди Совединиң Президиумунуң кредит башкарыкчыларының киржилгези чокка ревизия түңнелдерин чугаалажып көргеш, 1994 чылдың сентябрь 2-де «Тыва Республиканың моон мурнунда турган Дээди Совединин Президиумунуң удуртулгазының саң-хөө ажыл агый чорудулгазынга болдурган шыңгыы хажыдыышкыннар фактыларының дугайында» № 358 доктаалды хүлээп алган.

Документ ёзугаар хыналда актызының талазы-биле тайылбырларны дыңнап чугаалашкаш, дараазында чүүлдерни тайылбырлаары эргежок чугула деп, Дээди Хурал санап тур.

Дээди Советтиң Президиумунуң Социал фондузунуң бюджеттен дашкаар акша-хөреңгилерин депозит санынга таарыштыр тургусканы ол акша-хөреңгилерни эртекүнезиниң кудулаарындан камгалап алыр болгаш рынок хамаарылгаларының байдалында социал деткимчеге немелде аргаларны тургузар байдалды берген. Бо хемчег Социал фонд дугайында Дүрүм биле бүрүн дүгжүп турган болгаш хоойлужудулгага чөрүшпес. Дээди Советтиң Президиумунуң аппарадының ажылдакчыларынга квартираларны садып бергени оларның чуртталга амыдырал байдалдарының таарымча чок турганының уламындан болгаш кадрларны быжыглаар сорулга-биле алдынган хемчег болган. О. М. Соскал өг-бүлезинге бичии уруу, ада-иези-биле кады ийи өрээлдиг квартирага хөй чылдар дургузунда чурттап келген. Н. Х-К. Куулар өг-бүлезинге үш бичии уруглары-биле кады чаңгыс өрээлдиг квартирага чурттап турган. Чуртталга бажыңнының байдалын экижидип алыры-биле Б. И. Санчыга 2 миллион рубльди үндүрүп берген Дээди Советтиң аппарадының ажылдакчызы В. А. Шашкова өг-бүлезинге улгады берген оглу, кызы-биле кады ийи өрээлдиг квартирага чурттап турган, ынчангаш анаа квартираны садып берген. Квартираларны садып алыр дугайында шиитпирни ажылдакчылар коллективиниң дилээнге үндезилеп база Социал фондунуң хөй-нииити чөвүлелиниң кежигүннериниң бүрүн чөпшээрежилгезинге даянмышаан, хүлээп алган. Квартираларның дугурушкан өртээн чиигеткен дээр чигзиниишкинде барымдаа чок, күрүне каайлызын долу хемчээли-биле төлээн.

Чегей хандырылгалыг номчукчуларга чиигелдериг чагыдылга кылдырып бээри-биле «Центр Азии» солуннуң редакциязынга 0,5 миллион рубльди үндүрүп берген.

Национал чанчылдарны болгаш ёзулалдарны суртаалдаары-биле культура-массалыг хемчеглерни боттандарырынга бот-догуннаан Тываның улусчу намының удуртулгазынга 0,5 миллион рубльди үндүрүп берген.

Дээди Хуралдың Ажыл-агый эргелелин дамчыштыр Социал фондуга кирген 14 миллион рубльди Дээди Хуралдың агар санынче бүрүнү-биле эгиткен. Ажыл-агый эргелелиниң кол бухгалтериниң частырыы-биле акшаны оон мурнунда шилчиткен турган.

Чедиги чыыштың Дээди Совединиң хандырылга чарыгдалдарынга дериг-херекселдер сметазының тодаргай хемчээли көрдүнмээн турган, типографияны болгаш өске-даа дериг-херекселдерни садып алыр дугайында шиитпирни хүлээп алыры кредиттиң харыысалгалыг башкарыкчызы — Дээди Советтиң эрге-хүлээлгези боор турган. Чарыгдалдарны бюджеттиң чүүлдериниң нийти түңүнге дүүштүр кылган. Типографияның дериг-херекселдери 1994 чылдың январьда келген болгаш амгы үеде ол ажыглаттынып турар.

РФ-тиң Компартиязының рескомунуң эт-хөреңгизин учетка киирип алырда, чамдык четпестерни болдурган. Ынчалзажок материалдыг өртек-үнелиг чүүлдерни камгалап арттырган, учетка алган дээрзин хыналда үезинде тодараткан.

Дээди Хуралдың бажыңында столоваяның дерилгези ниитиниң чемпенилге бүдүрүлгезиниң балансызынга турган болгаш партияның эт-хөреңгизиниң составынга кирбейн турган. Кады чугаалажып турганынга, чедиги чыыштың Дээди Совединиң Президиумунуң доктаалдарынга үндезилээш база Тыва Республиканың Күрүнениң эт-хөреңги комитеди-биле чөпшээрежилге ёзугаар 1986-1987 чылдарда кылып үндүрген, 200 муң ажыг км эрткен 6 чиик автомобильдерни ол үениң рынок өртээ-биле садып сайгарган. Орнунга чаа КАВЗ автобусту база ЗИЛ-554 деп чүък автомобилин садып алган, арткан акша-хөреңгини гараж ажыл-агыйынга чарыгдаан.

Россия Федерациязының Дээди Совединиң № 1 автобүдүрүлгезинче «Чайка» ГАЗ-14 деп автомобиль дээш 0,334 сая рубльди шын эвес айтып берген санажылга санынче шилчиткен турган, ооң түңнелинде акшаны үр үеде банк эгитпейн турган. Ооң соонда РФ-тиң Дээди Совединиң ажыл-чорудулгазын соксатканы-биле холбаштыр ол автомобильди садып алыр арга чок апарган.

Ревизия үезинде бухгалтер учедунда шыңгыы четпестерни, чарыгдалдарны сайгарбайн турганын инвентарьның болгаш дерилгелерни үндүр бижииириниң актыларын чогуур майык-биле тургуспайн турганын шын болгаш үндезинниг илереткен болган. Ревизия комиссиязының кежигүннери корум-чурумну тургузарынга, бадылаан нормалар-биле дүүштүр ону зайлаарынга практиктиг дузаны чедиргеннер.

Чедиги чыыштың Дээди Совединиң комитеттер даргалары болганда улус депутаттары В. Д. Хемер-оол биле К. Х. Шавыраага Тыва Республиканың улус депутадының эрге-байдалының дугайында Хоойлуга үндезилээш, ажылдап турар черинден киирип келгени шынзылгалары ёзугаар комитет даргазы албан-дужаалының шалыңы-биле оларга доктааткан ажыл төлевириниң ылгалын чедир төлеп берип турган.

Улуг Хуралдың бажыңының септелгезин болгаш ажаалда-тежээлдезин ажыл-агый эргелели чорудуп турар, ооң ажыл-чорудулгазын хынап турда, хажыдыышкыннар тывылбаан.

Россия Федерациязы биле Тыва Республиканың 1993 чылдың апрельде чорудкан референдумнарын, акша-хөреңгилерниң орайтап келгени-биле холбаштыр, чедиги чыыштың Дээди Совединиң агар чарыгдалдарының күсели-биле акшаландырып турган. Федералдыг бюджеттен акша-хөреңгилерни алган дораан оларның чамдыызын чарыгдаан түңнерниң орнун тургузарынче угландырган. Ынчаарга ол үеде эргежок чугула демдеглелдерни кылбаан, ынчалза-даа акша-хөреңгилерни чарыгдааның үндезинниниң бадыткап турар чогуур бухгалтер документилери бар боор турар. Чедиги чыыштың Дээди Совединиң Президиуму эргежок чугулазын барымдаалааш, төлевирни дүргедедир сорулга-биле албан чериниң автомашиналарынга чарыгдал материалдарын садып алыры-биле хөй эвес акша түңнерин чамдык таварылгаларда шилчидип тургулаан. Ооң соонда ол материалдарны Ажыл-агый эргелелинге хүлээп ап келген, оларны киир бижип алгаш, учетта тургускан.

Дээди Советке дамчыдып бергилээн эт-хөреңгилерниң шүүштүрүлге болгаш опчалал ведомстволары Дээди Хуралдың бухгалтериязында шыгжаттынып чыдар болгаш оларның шынныы чигзиниг чок.

Күрүнениң бюджет акша-хөреңгилерин ажыглаарынга доктаамал контрольдуң эргежок чугула ужур-дузазын херекке албышаан, Дээди Хурал бодунуң Регламентизиниң 126-гы чүүлүнде Дээди Хуралдың база ооң ажылын хандырарынга тургузуп турары органнарның ажыл-чорудулгазының саң-хөө-ажыл-агый санаашкыннарын чыл санында доктаамал чорудафын тодараткан.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың чедиги чыыжының Дээди Совединиң Президиумунуң саң-хөө-ажыл-агый чорудулгазын хынааның түңнелдерин, илереттинген четпестерни болгаш чедир кылбаан чүүлдерни чайладыры-биле боттандырган хемчеглерни ме- [illegible]

Бюджет акша хөреңгилерин чарыгдаа[illegible] контрольду болгаш корум-чурумну шыңгыырадырын Дээди Хуралдың Даргазы К. А. Бичелдейге саналдаар.

Дээди Хуралдың Секретариадының кол бухгалтери Б. И. Санчыга хамаарыштыр мурнунда аңаа онааган административтиг хемчег-биле кызыгаарлаттынар

2. Республика болгаш тус чер бюджеттериниң акша-хөреңгилериниң чарыгдалдары дээш контрольдуң корум-чурумун, контрольдаар органнарның эргелерин болгаш харыысалгазын тодарадып доктаадыр хоойлу төлевилелин чогаадып кылгаш, Дээди Хуралга чугаалажыры-биле киирип кээрин Дээди Хуралдың Экономика болгаш саң-хөө-чээли политика комитединге дагзыр.

3. Контроль-ревизия ажылын чурумчудар сорулга-биле Тыва Республиканың Саң яамызы биле Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының Тыва Республикада Контроль-ревизия эргелелиниң Кол контролер-ревизорунуң аппарады ийи чыл болгаш-ла күрүне эрге-чагыргазының болгаш тус чер бот-эргелелиниң дараазында органнарында тус чер, республика база федералдыг бюджеттерниң акша-хөреңгилер чарыгдалдарының документ ёзугаар санаашкынын чорудар:

Дээди Хурал, Дээди Хуралдың Ажыл-агый эргелели;

Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазаанын Администрациязы, Тыва Республиканың Президентизиниң болгаш Чазаанын Администрациязының Ажыл-агый эргелели.

Республикада бюджедин тус-тузунда күүседир, республика бюджединден үндүрүп берген акша-хөреңгилерниң чарыгдалының талазы-биле Тыва Республиканың Саң яамызы болгаш ооң чер-черде органнары;

Тыва Республиканың яамылары, күркомитеттери болгаш ведомстволары;

Кожууннарның, Кызыл биле Ак-Довурак хоорайларының чагыргалары;

Республиканың база муниципалитеттиң бюджеттен дашкаар фондулары.

Үстүнде адаан органнарга ревизия чорударының квартал, чыл графиктерин Дээди Хуралга киирип турарын Россия Федерациязының Саң яамызының Тыва Республикада Контроль-ревизия эргелелиниң Кол контролер-ревизорунга саналдаар. Ревизияларның түңнелдериниң дугайында отчёттарны, а эргежок чугула таварылгаларда хыналдаларның материалдарын Дээди Хуралдың Экономика болгаш саң-хөө — чээли политиказының талазы-биле комитединге киирер.

4. Тыва Республиканың Күрүнениң үндүрүг инспекциязы Тыва Республиканың бюджединиң оруулгалар планының күүселдезиниң дугайында медээлерни Дээди Хуралга квартал санында киирер.

5. Тыва Республиканың Чазаа, Дээди Хуралдың комитеттери күрүнениң эрге-чагырга болгаш эргелел органнарының, республиканың база муниципалитеттиң бюджеттен дашкаар фондуларының саң-хөө-ажыл-агый чорудулгазының документ ёзугаар ревизиязын организастаарын болгаш чорударын доктаамал контрольдап турар.

• • •

Эрге-чагырганың аңгылаарының болгаш отчёттуунуң конституцчу принциптерин Хөй-нииити чөпшээрежилгезиниң дугайында керээниң негелделерин удуртулга болдургаш, эрге-чагырганың болгаш эргелелдиң өске органнарынга хамаарыштыр чаңгыс талалыг, дүрүм ёзугаар эвес хөделиишкиннерни моон соңгаар албас деп саналды Дээди Хурал Тыва Республиканың Президентизинге болгаш Чазаанга киирип турган.

Эрге-чагырга болгаш эргелел органнарының албан-дужаалдыг кижилериниң ажыл-чорудулгазынга күрүне контролю — бистиң денге кады сорулгавыс. Ынчангаш бистер бо парын адырга хоойлужудулга болгаш нормативтиг актыларны сайзыраңгайжыдарын дем-биле хандырар, оларның ажыктыг ажылын чедип алыр ужурлуг бис.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазының оралакчызы

М. КОЗЛОВ.

(Дээди Хуралдың даасканы-биле)

Кызыл хоорай. 1994 чылдың сентябрь 28 № 152.

Россия Федерациязында

АЧЫ-БУЯН ЧЕДИРИЛГЕЗИ

КУРСК. (РосИТА — СЧТАың корреспондентизи Сеафим [illegible]). Сөөлгү үее Курскиде ачы-буян чеирилгезин чүгле садыг-сааылга болгаш коммерция ерлери чорудуп турар вес, а ол буянны херек Курск облазының чурт инчилел музейиниң колективи база күзелдии-биле рганизастап чорудуп турар ырган. Областың чурттакы чонунуң социал камгаал талазы-биле кичээңгейе алдынмаан кижилерине ачы-буян чедирер талаы-биле тускай комплексиг программаны ажылдап ылган деп музейниң эртемырыдыышкын килдизиниң огелекчизи Елена Конева осИТА — СЧТА-ның корресондентизинге дыңнат[illegible] программа областың олгаш хоорайның чурттакы чонга деткимче, дуза көрүзер фондуларының санээ дузаламчызының болгаш еткимчезиниң ачызында кылдап кылдынган.

Программада янзы-бүрү хемчеглерни чорудары көрдүнген. Чижээлээрге, музейниң «Лада» деп аас чогаал ансамбли Москва суурнуң школа интернадының өскүс уругларынга өөрүшкүү-маңнашны сөңнеп, каш удаа халас концерттерни оараалгаткан. Олар келген санында-ла каас-шиник национал костюмнерни кедипкен, бедик утка-шынарлыг, өөредиглиг, солун концерттерни уругларга көргүзүп турар. Ол ышкаш Клюквинскиниң санаторий школа интернадынга музейниң ажылдакчылары неделя дургузунда халас музей хүннерин организастап чорутканнар. Уругларның назы-харының аайы-биле бөлүктерге экскурсия чорударынга ажыглаар темаларны тускайлап шилип бергеннер.

Музейниң бойдус килдизиниң ажылдакчызы Дмитрий Титаренко областың уруглар эмнелгезиниң аарыг уругларын Курск чоогунуң янзы-бүрү ховаганнарының коллекциялары-биле таныштырган.

Музей ажылдакчылары шериг албаны эрттирип турар солдаттарны база утпайн турарлар. Олар ында турар шериг кезектеринге баргаш, каш удаа солун лекцияларны номчуп, концерттерни көргүскеннер. Ам олар шериг госпиталын база кичээнгейге алганнар

«Бистиң бо ажылывыс музей ажылдакчыларындан эңтиг ээлдек, хүндүлээчел, кижилерге бүзүрээчел болурун негээр Эң ылангыя эмнелгеде чыдып турар бажың-балгадындан, ада-иезинден, эш-өөрүнден оспаксыраан уругларга кичээңгейлиг, хөглүг-оштак, ырлыг-шоорлуг чорук онза чугула» — деп, Елена Юрьевна түннелинде чугаалаан.

АМЫДЫРАЛ ХАНДЫРЫЛГА САНДАРААН

ИЖЕВСК. (РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизи **Альфред АРТОМОНОВ**). Удмурдияның Министрлер Чөвүлелинде тургустунган «Салгал» деп чонунуң амыдырал хандырылга комитеди ажы-биле чугаалаарга, кижи өөрүүрдаа эвес, а харын муңгарап хараадаар салгалга таварышкан. Бир эвес мурнунда баш таарар черлер, септелге мастерскаялары, ательелер шупту республика министерствозунга чагыртыр турган болза, ам олар хуу кижилерниң холунда кирген. Ындыг бүдүрүлгелерниң барык-ла 90 хуузу хуужуттунган. Оларның 300 ажыы бичии саарылганың черлери апарган. Ол «чаартылгалардан»» тус чер бюджединче 500 миллион рубль кирген. Ынчалза-даа амыдырал хандырылга адырын хөгжүдүп сайзырадырынга чаңгыс рубль-даа үндүрбээн.

Амыдырал хандырылга бүдүрүлгелериниң чаа ээлери садып алган объектилериниң угланыышкынын өскертир сорулганы боттандырар деп турар. Хоорайның хөй акша-хөреңгилиг кижилери көдээниң амыдырал хандырылга черлерин база садып алган. Мурнунда 25 район бүрүзүнге-ле амыдырал хандырылганың ийи комбинады ажылдап, чонга амыдыралдың янзы-бүрү ачы дузазын чедирип турган. Ам ырак-узак чурттакчы суурларның чону кажан оларга быжыкчылар, баш таарыкчылары, телевизор, соодукчулар, пылесостар септээр мастерлер кээп турганын безин шагда-ла уттупканнар.

Чонну амыдырал хандырылгазының республика комитединиң удуртукчузу Валентина Олонова амдызында чүгле республиканың Чазаандан парын техника септээр бүдүрүлгелерге экономиктиг деткимче көргүзерин чедип алганын РосИТА—СЧТА-ның корреспондентизинге дыңнаткан. Амыдырал хандырылганың чүгле чугула адырларын акшаландырып турар. Можги хоорайның хандырылга ажылдакчылары көдээниң чурттакчы чону-биле харылзааны быжыглап, арга-дуржулгазын элээн байлыдып турар. Оларның эгелекчи саналы, дуржулгазы деткимчени алган

Чонну ажылга хүлээп алыр комитет-биле кады кадрлар белеткээр өөредилге төвүн организастаан. Амыдырал хандырылга адырынга деткимче, дуза көргүзери кичээңгейге алдынган. Ынчалза-даа бо чугула адырны ам-даа акша-төгерик-биле хандырбайн турар. Бо чылын бюджеттен миллиард рубльди үндүрүп бээрин көрдүнген. А херек кырында ооң чүгле 17-ле хуузун берген болуп турар.

Ажы-биле чугаалаарга, амыдырал хандырылга адыры сандараашкынга таваржып турар. Ам ийи-үш чыл эрткен соонда, бир эвес күрүнениң талазындан шыңгыы деткимче-дуза көргүспес болза, чонга амыдырал хандырылга чедирилгези долузу-биле сок саар деп, Валентина Дмитриевна сапап турар.

ХӨНҮП ЧАДААН ХӨНДЕРГЕЙ

Чөөн-Хемчик кожуунда Хөндергей аттыг коллективтиг ажыл-агыйның адыр бүрүзүнде күш-ажылдың сагылга-чуруму дендии кудулаан. Ажылчыннар онаашкан ажылынга харыысалга чок, а удуртукчулар олардан негелдени суларатканы илден.

Чер ажылын чижекке ап көрээлиңер. Чайгы, күскү чер аңдарар ажылдарны ийи чыл улаштыр эчизинге чедир чорудуп чадашкан. 1992 чылдан бээр механизаторларны, хову ажылдакчыларын уштап баштаптар бригадирни ажыл агыйның иштинден шилип чадашкан. Арга-дуржулгалыг механизаторлар бар-даа болза, бригадирледир дээрге көңгүс ынаппас боордур.

Дүжүт ажаалдазында үш комбайн ажылдап турар. Ында комбайнерлер чаңгыс ээлчег-биле ажылдап, дүнеки үени ажыглавайн турарындан ажылдың бүдүрүкчүлүг чоруу чавыс. Комбайннарның үрелири көвей, анаа херектиг артык кезектер тывылбас. Мындыг байдалдыг тургаш канчап ажылдаарыл? Механизатор кижи бүрүзү эдилээн техниказынга камныг болуру чугула-дыр. Бо талазы-биле ажыл-агыйның удуртулгазы механизаторларны ийи удаа чыып, хуралдатсадаа, ажыл хөнүвейн турар.

Мал ажылында мактанылтар хире чедиишкиннеривис база чок ийин. Тарып алган тараавысты хамык малчыннарның малы саза базып, чип каапканы хомуданчыг. Мал кыштагларының бажыңнарын, кажаа-хорааларын алыксак-чиксек кижилер оорлап аппарган. Суур чоогунда Оймак фермазының ам орасомазы-даа чок. Мындыг байдалды мал ажылының тускай эртемниглери чүү деп бодап турар ирги?

Тудуг ажылы шуут чорбастаан. Бо суурдан чаңгыс чаа манза-даа тывылбас болган. Ажыл-агыйда пилорама бар-даа болза, ол бо хүннерде анаа турар. Эргим хөндергейжилер, ам черле канчаар ажылдаар бис? Арга-сүмеден кадып көрүнерем.

Кайгал-оол МОНГУШ.

Чурттуң санаторийлеринде, курорттарында

БАЗА КАТАП БАРЫКСАНЧЫГ

Тываның Конституциязының бир чылының бүдүүзү. Ол байырлалды чырыткан материалдарлыг солун үндүрүлгезинге киржип, дежурныйлап олурган мен. Ажыл шагы төңгелек. Кабинедимге Тываның хоочун журналистериниң бирээзи Киим-оол Одучаевич Хертек кирип келди. Чыл дургузунда эдилеп келгенивис чаа Үндезин Хоойлувустуң бир харлааны-биле ол баштай байыр чедирип, редакцияда онза солун чүү болуп турарын сонуургады.

— Чиик-чаагайыңарны арныңардан-на көрүп ор мен. Хоочун коктуг, хола кактыг. База бирээни шелип эккелдиңер-ле ыйнаан, Киим-оол Одучаевич. Чоктап турар болдур эвес бис бе. Чүге чиде бердиңер — деп чугаа эределим. Авторнуң адын салган материалдар солун арнынга саам чок үнүп кээп турарын номчукчу билир. Ынчангаш хоочундан чем эреп олурганым ол.

Кадыкшылы талаар апарганындан бир санаторийге дыштанганып ол чугаалап берди. Ол дугайын бижиир дээш дап бээрге, шала-ла харык чогун ол тайылбырлааш, дыңнааш, билип алганым-биле ону солунга бижиирин диледи. Улуун улчутпас, аныяан алгыртпас. Улуг кижиниң дилээн ёзугаар бижидим. «Аарыг-аржык эдилеп чоруур кижилер билип алзын, аңаа барып эмнетсин, дыштанзын. Магалыг, барыксанчыг чер чорбадыве, уруум. Мыяны чон эш-өөрге дыңнадып, сонуургадып көрем...» — деп чагаан чүве.

К. О. Хертек бо назыда дыка хөй курорттарны, санаторийлерни эргип кезип, эмнедип, дыштанып каапкан. Тыва иштинде аржааннарны, курорттарны ол беш салаазы дег билир. Кисловодскиде, Сочиде, Крымда чамдык курорттарже чорааныын Чита областа Шыванда, Абакан чоогунда Шира дээн ышкаш курорттар-биле деңнеп, оларга эмнеткеш, кайы хире сегип секпереэнин-даа төөгүдү. Сөөлгү бо чорааны «Красноярское Загорье» санаторийже баар путевканы ТР-ниң Чоннуң социал камгалал яамызы аңаа хаиырлапкан. Моон Абаканга чеде бээрге, дорт-ла ол санторийже автобус чоруп турар болган. Орук өртээн боду төлеп чорааш, сентябрьның 27-ден октябрь 13-ке чедир ол аңаа эмнеткен, мага хандыр дыштанып алгаш келген.

Ол санаторий Красноярск крайның Балахтово районунда туруп турар. Ону тос оруктуң белдиринде бараалгаан деп болур: Красноярскиниң мурнуу чүгүнде шөйүлген улуг автооруктан 200 хире, чоогунда турар район төвү Балахтово суурдан 35, Ужур деп демир-орук станциязындан 80 километр черде. Оон аңгыда ол санаторийни таварты доора-хээре эрткилээн орук ээремчик дузаала.

Кайызы-даа он бир каът ийи улуг бажың санаторийниң кол комплекизин тургузуп, бирээзинге-ле бир азы ийи кижи чурттаар өрээлдерлиг, 1080 оруннуг, аалчылар бажыңы болуп турар. Энме-тикчок эмнээр кабинеттерлиг, столоваялыг, кино болгаш номчулга залдарлыг, тергиин дээн библиотекалыг (ында тыва дыл кырында номнар база бар) ийи корпусту чаңгыс каът, чылыг эртер черлер тудуштуруп турар. Санаторийни алдаржыдып турар кол-ла эми — Кожанов нарзаны — эм шынарлыг аржаан суг. Ооң үнүп чыдар чери шуут-ла санаторий девискээринде. Химиктиг составының талазы-биле алыр болза, нарзан — хейлиг, кальций-магнийлиг гидрокарбонаттыг, углекислоталыг аржаан суг. Ону чүрек-дамыр аарыгларлыг, ижин-шөйүнду оруунда (гастрит, оюлганнаар аарыглар, колит, панкреатит, холецистит), чигир аарыглыг, неврозтуг болгаш херээженнер аарыгларлыг кижилер ижер. Чээрби градус чылыындан дөртен градус изиинге чедир таарыштыр кылып каан. Эмчиниң сүмелээнин ёзугаар аксып ижер.

Санаторийде бедик мергежилдиг специалистер ажылдап турар: кардиологтар — чүрек-дамыр аарыгларының эмчилери, гастроэнтерологтар — ижин-шөйүнду, баар аарыгларының эмчилери, психотерапевтер — угаан-медерел аарыгларының талазы-биле эмчилер, стоматологтар — диш эмчилери, иглорефлексотерапевт — ине-биле шашкылап эмнээр талазы-биле эмчи, окулист — карак эмчизи база гинеколог — херээженнер эмчизи дээш, кымнарны ында чок дээр. Оларның аразында чоок таныш билип алган эмчизи — санаторийниң эмнээр талазы-биле улуг эмчизи Нина Александровна Мальцеваны Киим-оол Одучаевич мактап ханмас кижи болду. Ынчанмайн канчаар, кижи сеткили чымчак көрүштен безин оожургай бээр ийик чоп. Назы дөгээн, ам арта кадыкшылы баксыраш, черниң черинде барган кижиже ээ көрнүрге, эриг сеткил эм-дом-биле дөмей болбайн.

Лазерлиг, магниттиг терапия, электрофорез (эм чаггаш, электри дузазы-биле херелдендирип чиңнээри), малгаш болгаш аржаан суглар-биле чиңнээри, янзы-бүрү душтар, гидромассаж, саунабассейн аарыг кижилерге калбаа-биле бараан болуп турар. Нарзанны чүгле ижер эвес, ванналарга база хереглеп турар болган. Санкт-Петербургтан эккелген шыйлашкын хевирлиг курттарны база ажыглап турар. Ол курттар аарыг черлерни боттары тып алгаш, багай ханны соруп кааптар. Мындыг янзылыг эмнээр аргаларны билдилиг ажыглап, чедиишкинниг ажылдап турар тос чүс ажыг ажылдакчылардан үжен ажыг кижи дээди эртемниг эмчилер. Чүгле эмчи сестралары безин сезен ажыг кижи. Эмнээшкинниң эң шынарлыг, профилактиктиг аргазын массаж деп санап турар. Ооң-биле кады кадыкшылга бөлүктеринге, тренажёр залдарынга кичээлдер, санаторий девискээриниң дагдаштыг, арга-арыглыг, арыг агаарлыг черлеринге өөлүг кылаш, кышкы үеде хаактаары дээн ышкаш хемчеглер база аңаа хамааржыр.

Чүгле столоваяда безин чүс кижи ажылдап, эмнедикчилерге, дыштаныкчыларга бүзүреддиг бараан болуп турар. Чем тергиин, ассортиментизи каш аңгы, шынары, белеткеп турары тулган. Чемни № 1, 5, 9, 10 болгаш оон-даа өске диетаны сагыды белеткеп турар. Сибирьның тайгаларындан, шынааларындан чыып белеткээн эм оъттардан хандыларны, суксуннарны... фитобар белеткеп турар. Таарыжырыңны чагыдып, белеткедип алыр сен. Тураң-на.

— Кижилерниң кадыкшылы, амыр-дыжы дээш бо хире улуг күш мындыг кичээнгей-биле ажылдап турда, аңаа эмнеткен кижи «четтирдим» дивес арга чок. «Аңаа барып эмнедиңер» — деп эп-өөрнү кыйгырбас ужурум чок. Мурнунда чүгле улуг улус эмнедип турган болза, ам ында 12 хар чедир уруглары база хүлээп ап турар апарган. Күзезинзе ажы-төлдү эдертипкеш, бүдүн өг-бүле-даа эмнедип, дыштанып болур. Бичии уругларга путевка өртээ 30 хуу чиигелделиг чорду — деп, Киим-оол Одучаевич база катап барыксап орар хөөнүн илеретти. Ооң күзели келир чылын база бүдер-ле болзуңам!

«Красноярское Загорье» санаторий чылдың кайы-даа үезинде эмнедикчилерни, дыштаныкчыларны чалап, манап турар-дыр. Боданыңар! 1080 оруннуг санаторийге ол ээлчегде 700 ажыг кижи дыштанган. Тывадан барганнар база эвээш эвес болган. Бо саннар, фактылар санаторийниң чүгле эки талаларын сөглеп турар-дыр.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр).

СЫЛДЫСТАРНЫҢ СЫМЫРАНЫЫ...

Хүн системазы

Чөөн-даа, барыын-даа чүк чурттарының астрология эртемин чедимчелиг билип, шиңгээдип алыр дээр болза, астрономия талазы-биле, доң-дора дизе, бистиң чурттап турарывыс Хүн системазының дугайында эге билиглерлиг болуру чугула.

Ай чок, аяс дүнени дээрге дуран, телескоп ажыглавайн, аңаа карак-биле 3000 хире сылдыстарны Чер кырындан көрүп болур бис. Бо сылдыстарның аразында планеталар, кометалар, астероидтер дээш оон-даа ыңай чүүлдер кирип турар. Бистиң Хүн системавыста Чер-биле катай 9 улуг планеталар кирип турар. Оон аңгыда, Марс биле Юпитерниң орбиталарының (орбита — планетаның Хүннү дескинип чоруп турар оруу) аразында астероидтер (астероид — аргажок биче хемчээлдиг планета) куржаа бар. Бо хөй санныг үүрмек астероидтерден тургустунган куржаг — бир болза Юпитерниң талазындан күштүг тыртыжыышкынга таварышкаш бөлдүнүп, мөөңнелип чадап турар, бир болза бурунгуда кандыг-бир үскүлежиишкин сөөлүнде буступ, үрелген планета-дыр деп даап бодаашкыннар бар. Планеталарның хөй кезии боттарын долганып чоруп турар эдеринчилерлиг. Черниң ындыг чаңгаар бүткен эдеринчизи — Ай болур.

Бурунгудан кижилер Ай болгаш Хүн-биле катай 7 планетаны ылгап билир турганнар. Олар дээрге: Меркурий, Венера, Марс, Юпитер, Сатурн болур. Арткан планеталар Уран, Нептун база Плутон тускай күштүг дуран азы телескоп чокка аңаа карак-биле кошкак чырыктыг сылдыс-даа ышкаш кылдыр көзүлбес. «Планета» дээрге бир эвес сөс сүрүп очулдурар болза, «азып чоруур» дээн уткалыг. Планеталарны чүге ынчаар адааныл дээрге, оларның бирде дүргедеп, бирде оожумнап, дең-дески эвес шимчеп чорууруп эскергеш, ынчаар адаап хевирлиг.

Оон аңгыда, Меркурий биле Венера, чүгле кыска үеде: эртенги даң хаяазында — Хүн үнер мурнунда азы кежээки хаяда — Хүн ашкан соонда көстүр, караңгы дүне кажан-даа көзүлбес. Планета бүрүзү чылдың чамдык кезээнде Хүнге чоокшулап келген турар болгаш оон чырык херелдериниң адаанга баар. Ынчангаш Чер кырындан планеталарның көстүр-көзүлбези оларның ээлеп турар туруштарынга хамаарыштыр үргүлчү өскерлип турар. Планетаның орбитазы Хүнче чоокшулаан тудум — ооң шимчээшкини дүргедээр, а Хүнден ыраан тудум — оожумнаар.

Астрологияда Хүннү база планеталар аразынга кирип санап турар. Шынында, Хүн дээрге планета эвес, а биске эң чоок сылдыс болуп турар. Сылдыстар-биле планеталарның аразында улуг ылгал бар. Сылдыстар дээрге хөлчок изиг, боду чырып, херелдениp турар газтардан бүткен, аажок улуг хемчээлдиг шар хевирлиг телолар-дыр. Оларның изии муң-муң градус чедип тургулаар. Өскээр чугаалаарга, сылдыстар дээрге-ле бистен хөлчок ыракта турар хүннер-дир. Хүнден аңгыда, биске эң чоок турар сылдыска чедер дээр болза, чырык ышкаш дүргенниг (300.000 км/сек.) чоруур болза безин 4 чыл негеттинер!

Планеталар борбак хевирлиг, соок, боду чырывас телолар-дыр. Олар боттарының өзээн эргилбишаан, Хүннү долгандыр дескинип турарлар. Хүннүң херелдери планетага барып дээрге, планеталар биске чырып турар ышкаш кылдыр көстүр. Телескоп-биле планетаны көөрге бичии төгерик ышкаш көстүр, а сылдыстарны көөрге аңаа чырык точкалар болур.

Хүн системазының төвүнде — Хүн турар. Ону долгандыр дес-дараалай Меркурий, Венера, Чер, Марс, Юпитер, Сатурн, Уран, Нептун болгаш Плутон деп планеталар дескинип чоруп турар. Ам планета бүрүзү-биле кыска таныжаалыңар.

Чер

Кандыг-даа планетага характеристика берип тургаш, бистер эге хемчээл кылдыр Чер-биле деңнештирилге кылырывысты утпаңар. Чер Хүннү бир катап дескинерге — бир Чыл азы ортумаа биле 365 хонук (365 хонук 5 шак 48 минута 46 секунда), бодунуң өзээн бир эргилерге — бир хонук азы бир дүн-хүн, хонук дээрге 24 шакка (23 шак 56 минута 4 секунда) дең деп санаар.

Хүннүң горизонт кырынга чөөн чүктен үнүп келгеш, барыын чүкче көзүлбестеп ажа бээр үезин — хүн дурту азы хүндүскү үе деп адаар. Хүн дурту Чер кырының янзы-бүрү черлеринде чаңгыс аай эвес болгаш ол тус черниң географтыг туружундан база чылдың үезинден хамааржыр. Чүгле экваторга чылда ийи катап хүннүң херелдери дорт дээп турарының чылдагааны-биле дүн биле хүн дурту дең болур. Экваторда болгаш оон чоогунда турар чурттарга Хүн ашкан соонда чүгле 4 минута хире болганда караңгы дүн дүжер. Өскээр чугаалаарга, экваторда бистерде ышкаш кежээки имир — эртенги имир деп Хүн ашкан азы үнер мурнунда чырык турар үелер чок.

Хүн ашкан соонда горизонт шугумундан 7 хире градус кудулагыже чырык турар үени — кежээки имир, а 18 хире градус кудулагыже үезин — дүнеки имир деп адаар. Хүн үнер мурнунда горизонт шугумунга 18 градус четпейн чорда, караңгы имир, а 7 градус хире четпейн турар үезин — даң хаяазы деп адаар.

Эң-не узун хүн дурту — июнь 22-де, кажан Чер Хүнден эң ыракта турар үезинде, а эң кыска хүн дурту — декабрь 22-де, Чер Хүнче эң-не чоокшулап келген турар үезинде болур. Дүн биле хүн дурту март 21-де база сентябрь 23-те деңнежи берген турар. Ынчангаш бо хүннерниң биргизин — часкы, а ийигизин күскү дүн-хүннүң деңнежилге хүннери деп адаар.

Черниң кырынга кая-даа календарьлыг чаа хүн тус черниң үези-биле дүнениң 12 шактан ыңай эгелээр. Чер бодунуң өзээн чөөн чүктен барыын чүкче углай эргилип турар болганы-биле, календарьлыг чаа хүн тус черниң баштай чөөн талазындан эгелээш, чоорту барыын талазынче шилчиир. Чер борбак, шар хевирлиг болганда, ооң кырында точка бүрүзүнүң чөөн-даа, барыын-даа чүктери ыяап-ла турар. Ынчангаш бүгү делегейге дугурушканы ёзугаар, Чер кырынга чаа хүннү санап эгелээр кылдыр тускай меридианны (меридиан соңгу болгаш мурнуу полюстарны тудуштурган шыйыг) хүлээп алган. Ону хонук солчулгазының шыйыы деп адаар болгаш ол шыйыг соңгу полюста Чукот далайны, Беринг өдүүн, Беринг далайын, мурнуу полюста Оожум океанны таварып эрткен.

Бо шыйыгның чөөн болгаш барыын талаларында үе санаашкыны бир хонук карышкактыг. Чукотка биле Аляска чартык ортулуктарын калбаа чүгле 85 км хире Беринг өдүү чарып турар. Бо чартык ортулуктарга Хүннүң үнер-даа, ажар-даа үелери дөмей-даа болза, Чукотканың үе санаашкыны Алясканың бир хонук мурнап турар.

Хонук солчулгазының ол чижеглел шыйыын кургаг чер кырынга дээспейн, чүгле суг кыры-биле чоруткан. Ол шыйыгның чөөн талазында аңаа чоок турар кургаг чер — Япон ортулуктары болур. Ынчангаш Японияны аңаа эвес «Хүн үнер чүктүң чурту» деп адаан. Ол ышкаш өске-даа чурттарны база-ла бо шыйыгга хамаарыштыр чөөн азы барыын чүк чурттары деп ылгаар чурум тывылган.

Моон алгаш көөрге, чер кырынга календарьның чаа хүнү Чукотка чартык ортулуктан эгелээш, Аляска чартык ортулукка төнер-дир. Бир эвес аян-чорукчу ол хонук солчулгазының чижеглел шыйыын барыын чүктен чөөн чүкче кежер болза — «дүүнгү хүнге», а чөөн чүктен барыын чүкче кежер болза — «даартагы» чаа хүнге кээр апаар. Ынчангаш бо ийи таварылгаларның кайызында-даа чогуур эдилгелерни агаарга-даа ужудуп, далайга-даа эжиндирип чорааш, ыяап-ла кылыры чугула.

Черниң Хүнден ортумак ыраа 150 млн. км, экватор куржаа-биле диаметри — 12756 км, орбитазы-биле шимчеп чоруур ортумак дүргени бир секундада 30 км, орбитага хамаарыштыр экваторнуң ийленчээ 23 градус 27 минутага дең. Черниң Хүннү дескинип турар орбитазы долгандырыг эвес, а эллипс хевирлиг боор турар. Оон хараазы-биле Чер кырынга чылдың дөрт үелери (кыш, күс, час, чай) аразында дең эвес болуп турар. Кышкы айларда Чер Хүнге эң-не чоокшулап кээрдаа болза, хүн дурту кыска, хүннүң херелдери чер кырынга дорт эвес, тавайыс дээп турар.

Алексей ТЭВЕК.

Амыдыралдан чугаа

УЗУН-ХЕЛИҢ ЧЫЛГЫЗЫ

Хемчик хем чүге барыын чүктен чөөн чүкче угландыр чара шаап баткан шаппын хем-не болгай але, номчукчу.

Тываларда Хемчикти көрбээн, дыңнаваан кижи эвээш-ле боор деп териинден дадагалзавас-даа-дыр мен.

Хемчик — Тываның соңгу-барыын талазындан Улуг-Хемче кирип аккан кол хеми ышкажыгай.

Хемчик хемниң үнүш-дүжүттүг, шынаа-шыктыг, эңне делгем чери Сүт-Хөл девискээри болдур ийин. Ол девискээрге чоннуң мал-маганы өзүп, дыка-ла бай кижилерниң чурттап чорааның сактыр-дыр мен.

Мээң чырык хүн адаанга кээстүп келгенимниң бичии мурнунда-ла мөчээн турган боор ол. Узун-Хелиң дээр бай кижиниң дугайында ол шагның хоочуннарының сактып чугаалажырын дыңнаан мен. Ол ызыгуур салгаан бай кижи эвес дижир чүве. Аныяанда мал-маганы-даа чок, ядыы оол өзүп келген. Ооң амыдыралы аңчылар эдерип, аңнаарындан эгелээн. Бир-ле күзүн аңнаар эр дииңчилер эдерип, диииңнеп чорааш, ийи хүрең киш олчалыг болган чүве-дир. Биеэги ийи хүрең кишти кыдат садыгжыга ийи хүрең беге орнап алган ышкажыл. Ол ийи хүрең бе Узун-Хелиңниң өнчүзүнүң үндезини болган дижир чораан.

Алызындан ажылчын, кежээ кижи чорааны-ла илден. Таңдызының кежиин чыл бүрүде четтирип, оозун саарып-сайгарып чорза-чорза, Хемчиктиң улуг байларының бирээзи болган дижир чүве.

Оон чылгызын өң-чүзүн аайы-биле үскеп, тус-тузунда аскыр өөр кылдыр салгылаан чүве-дир. Күскээр чай турган дээр чораан. Ол шагда мээң ачам ашактың төрели боор аныяк оол тараа суггарып турган. Узун-Хелиңниң калчан бора аскыр өөр чылгызы суг ижер дээш, биеэги эрииң суггарып турган тараазын хөме алыр хире кызыл доозуну чоруп орган-дыр. Хөй чылгыга тараазын саза бастырып каар эвес, канчаар боор, чылгыны дедир хойгузары-биле элик кежи хөректээжин аңдара эжингеш чыдыпкан чүве-дир. Чылгы чоокшулап кээрге, хенертен тура халааш, хөректээжин далбаңнадып маңнаарга, хөй чылгы дедир үргүлгеш, бир кулунну базып каапкаш барган.

Корткан оол адазынга кээп сөглээн. «Семис кулун эъдин черге кааптар эвес, чүнүн-даа-биле теледир чүве болза, төлээр бис ыйнаан» дишкеш, адашкылар кулунну союп, бузуп алганнар.

Удаткан чок биеэги оолду «Узун-Хелиң келдирткен» деп сөс келген.

— Бай кижи келдирткен-дир, барбас эвес канчаар боор, бараалгаар-ла болган-дыр сен, оглум. Узун-Хелиң бир кулаш, төш чартыы хире узун даңзалыг кижи болган. Ол даңзазы-биле таакпы суунса, канчаар кижи боор сен. Ол даңзаның бажынга кижи холу чедер эвес, ол өгнүң одундан таакпы кыпсып болбас, оду дагылгалыг улус болгай. Төлептиг-биле бараалгап көр, оглум — деп, оглун чагып сургааш, аъткарыпкан.

Эр-даа Узун-Хелиңниң аалынга келгеш, хөделдериниң өөнге кире бээрге удаванда-ла келдиртипкен. Оол чолукшуп, бараалгааш, олуруп чыдырда-ла ынаа артында уннаштыр азып каан турган узун даңзазын дүжүрткеш, таакпызын тиктирип, кывыскаш, каш соруп чоруй, оолче сунупкан. Эр таакпыны тыртып дооскаш, тура халааш, таакпызын узун даңзага тиккеш, одун шаккаш, эжик аксынга шапчып кааш, дыка кашпагай дедирлени бергеш, кыпсып апкан дижир чораан.

Оолдуң сагыңгыр, аваангырын Узун-Хелиң эскерип, үнелеп көргени-биле ол боор, кулун эъдин артык өөнде хөделдерге эккеп хүлээдип бээрин оолга чарлык болгаш ону хостап салыпкан дээр чүве ийин.

Узун-Хелиң дээрге оон төрүмелинден ады эвес ле боор. Оран-чурттуң хүлдүлүг кырганы боорга чоннуң шолалаан ады-ла турган хевирлиг. Мен ону үезинде билир хоочуннардан сонуургап айтырбаан болгаш чогум алып билбезим-не аргажок ийин.

Аваа МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

Александр ЯШИН.

БАШТАЙГЫ ТӨЛЕВИР

«Номчукчуларны чүгле политика, чүгле шыңгыы чогаалдар-биле чемгерериндн аңгыда, оларга шоодуглуг, дузаашкынныг, хөөремик чогаалдар база херек боор чүве-дир дээш Хөөремчи дээр кырганның сактыышкын чугааларынга үндезилеп, каттырынчыг чогаалдарны бижип эгелээн мен» деп, тыва чоңга билдингир шүлүкчү, чогаалчы Моңгуш Кунгаевич Өлчей-оол сактып чугаалаар. Хоочун чогаалчыны чоок таныыс-даа кижи ооң чогаалдарындан, шүлүктеринден ону билип, ол ёзулуг чон-биле чоок, оларның тынызы-биле чурттап чоруур кижи дээрзин эскерер. Ылаңгыя «Чаа-Хөлдүн айдынында», «Кокпалар», «Сүзүглелим» база «Кижи хөөнү» деп чыындыларда Моңгуш Кунгаевичиниң чон-биле, бойлус-биле, төрээн чери-биле харылзаазып, аңаа ынакшылын илереткен одуругларны сеткил ханыышкын-биле номчуур бис.

«Өске дылдан төрээн дылынче очулдурары дээрге-ле чогаадыры-дыр» деп хоочун чогаалчының чугаалап турарында база ужур бар. Шынап-ла, очулга ажылын кижи бүрүзү кылып шыдавас, аңаа угаан, дыл херек. Бо амыр эвес ажылды Моңгуш Өлчей-оол дыңзыг сегирип алганнарның бирээзи. Ам ооң бир очулгазын силерге бараалгаттывыс.

Оон демир-үжүү бижиттиигир, чоңга чаа-чаа чогаалдарны бараалгадып-ла, каң-кадык, өөрүшкү-маңнайлыг чурттап чоруур болзунам!.

Баштайгы төлевирни алгаш-ла, өөренмейн барган мен. Бо бүгүнү ам бодаарга кандыг кончуг үрде болган, бо бүгүнү сактыры кандыг кончуг хөглүг болур чоор. Ук төлевир Москвадан. «Пионерская правдадан» шилчиттинип келген чүве. Аңаа школа амыдыралының дугайында мээң бижиглээн чүүлдерим өй-өйде парлаттынып, а бир катап харын-даа «Үстээн далган» деп басням безин үнген чүве. Ол далганнарны совет далгандан быжырганын билип кааш, буржуйнуң чивейн барганының дугайы-ла болгай. Ол үеде дорт-ла үзелдиг буржуйлар турган-дыр ийин! Алдаптываан-на болзумза, ол шилчиттинип келген үжен шаа рубль мени кайгадыпкан. Ол үеге чедир чээрбиден хөй көпеек тудуп көрбээн-не болгай мен.

Акшаны район төвүнүң почтазындан бергедежип чыткаш ап алгаш, садыгдан конфеталар, пряниктер болгаш папирос садып ал сал-ла, суурумче чүгүрүп кирдим. Кыжын чүве болгай. Шылбадан аргып каан идиктерлиг мен, чылыг хевим чок болганындан чорун олурарымга чиик болгаш хала чок. Ынчалза-даа мен кылаштавайн, чүгүрүп чораан мен. Чээрби километрни төдүзүн маң-биле чүгүрүп эртим. Ол үеде ырлап чораан мен бе азы сампап чораан мен бе дээрзин ам сагынмайн-дыр мен. Орук дургаар чаңгыс-даа конфета, чаңгыс-даа пряник чивээнимни сакты-дыр мен, чүге дээрге ол бүгүнү суурда авамга бүрүн чедирерин күзээн-не болгай мен. Мактаныксап чордум: мындыг кончуг кижи боор мен деп аан! Папиросту база часпадым — таакпылавас турдум.

Кышкы хүннер кыска болганындан канчаар-даа чүгүрүп чорзумза, суурга дөмей-ле дүне келдим. Бажыңнар азыглары караңгыда сооктан дызырткайнып, чоңгулардан кывыскылаап деңнер хып тургулаан. Чүгле чаңгыс бажыңда керосиннииг лампа бар, ооң соңгалары өскелерден артык чырып турар. Ол бажыңда аныяк-өскен чыглып келгилээн. Бистиинде ону «чугаа-соот» кежээлери дээр. Узун сандайларда ээргииштерлиг кыстар аяңчыды олургулапкан, хендир азы чөөк-биле чүң ээрип гармоньга үледип ырлашпышаан, бирээзи бодунуң, өскези төдү оолдарга канчаптала таарыжы бээрин кызып олурарлар, а оолдар кадриль эгелевээнде аңаа-ла чалгаарап, аразында шалыжып шаг боорлар.

Ол үеде он беш хар безин четпээн турган мен, ынчалза-даа чугула чүве ол эвес. Чугула чүве болза, суур уругларының бирээзиниң менээ таарыжы бергени болдур ийин. Аңаа ынакшыый берген турдум — назы четкен диштук ышкаш аан. Ынчаарда чүнү бодап, чүнү күзеп чорааныымны — чүгле бурган билир. Билир-даа турган болзумза, ам уткан мен.

Пряниктерни болгаш конфеталарны бажыңымга чедирер мурнунда, чугаа-соот черинге баар деп шиитпирледим. Чугаа-соот черинге чаңгыс-даа катап мени ылаптыы-биле хүлээп алвайн келген чүве, амдыгаа дээр кымның-даа караанга улуг кижи кылдыр санатпаан мен. «Санавайн-ва келгеннер-дир, ында чүл ынчаш — деп, бодапкан мен. — А ам санаайлар-ла».

Бодумга ол хүн аажок-ла таарзынган турган мен!

Керосиннииг лампа бажыңның дал ортузунда астынган болгаш аажок чырык: чугаа-соот чап-чаа эгелээн. Ынчалза-даа таакпының дүргек телчек болгаш дээрбектелчек ыжы ам-даа тарап читпээн, а дээвиирде дыгый, хоюг болу берген чоруп турган. Кыстар, апаала дег хол-биле аргаан өңгүр ситец сарафаннарлыг, бажың иштиниң ханаларын дургаар олургулапкан, ээргииштерин тырыкылап, чөөк шууткан солагай холдарының салааларын эттүргүлеп ап олургулаап. Эрлер бажыңның ортузунда бөкперлешкен, а кайы-бир дидими бир уругнуң чанында сөгедектей олурупкан, чугаа-сооду-биле шаптыктаан-даа олурар.

Ынакшааным Анна оң талакы азыгның ындыг-ла көскү эвес кухня имиртиңинде олурган. Ынчалзажок ол хамыктың эң-не чаражы болбайн канчаар ийик. Ак хендир-биле дөрбелчиннегилеп каан кызыл шокар сарафанныг, өңгүр көк шокар кофталыг, бажында аржыыл чок. А шырайында — хүлүмзүрүг, чассыг болгаш кажарзымаар. Хүлүмзүрүг сапында чаактарын хензиг өрү көдүргүлеп, бирээзинге сыртылааштар ойбаңайнып, а карактары имиреэри бергилээр. Бажының дүгүн чаштай өрүп алган болгаш оозунда аажок өңгүр, ынчалзажок кызыл-даа, көк-даа эвес — чиңгир көк лентальг. Карактары кылан-кылан, угаангыр, имиргей ак-көк ышкаш ийик, холдары тулунгур, ажылгыр. База-ла эптиг-чымчак боор ийин оң. Эх, оларынга кажан-бир дээп көрген болза аар! Анна оң холу-биле ээргиижин тырыкылап олурду, оозу амыраанындан чүгле хиилээр, ол хире күштүг, а солагай холунуң салаалары үргүлчү чөөкте шимчеп чоруп турдулар.

Чечен чугаа

Оолдарның аразындан кым-даа аңаа кожа олуруп диттикпес хире. Анна ол хире чараш болганы ол-дур. Бөгүн чүгле мен аңаа семеп болур-дур мен! А кухняда имиртиң болганы эки-дир харын: бо азыгга чүү-даа көзүлбес-ле болгай. Ажырбас оң! Оон ыңай өйлеп-өйлеп, дугурушканнарының ошкажыр дээш барып турары дөө чажыт булуң бо печкадан чоок. Шынап-ла, ол база бөгүн менээ болдунуп болур чоор бе?

Бажынче кире бергеш, оолдарга баштай-ла папирозум сунгуладым. Онза чүве болбады-ла ышкаш. Оолдар папиростуң төдүзүн куруглады апкаш, таакпылап-ла үндүлер: папирос дээрге, кээппе эвес-ле болгай. Бажың иштинде ыш-даа кежээлээн.

Дараазында бодум Аннаның чанынга саадаптым. Кыстарының чанынга улуг эрлерниң канчаар олуруп алырлары дег саадаптым. Мурнунда Аннаның чанынга кажан-даа олуруп диттикпээн бодум ам диттигипкеним ол. Анна хендир ээрип олурду. Кожа олуруптарымга ол элдепсинмеди-даа. Оон-биле ам чугаалажыр ужурлуг турган мен. Чаңгыс-даа катап ооң-биле хөөрежип диттикпээн-не болгай мен. Бо удаада база-ла ындыг болдум. Ынчалза-даа ам хамык чүве өскерилген. Мээң таламда чүүл-бүрү артык күштер бар апарган: конфета-даа, пряниктер-даа болгаш ёзулуг чогаалчы апарганым база. Оон башка, мырыңай-ла Москвадан менче акша чорудуп бээр боор чүве бе. Бо хүнгү кежээде мен эң кол кижи ышкажым чүл!

Карманымдан конфетаны ужулгаш, саазынын часкаш, Аннаның аксынче бодум суп бердим. База-ла онза чүве болбады. Анна менче апаа-ла көргеш, аксын ажып бергеш, оон чипкен. Ынчанмыже ол менче көрнү каапкан. Мени дөмей ле эскерип каан. Дараазында конфетаны далаш-биле часкаш, Аннаның аксынче база-ла суптум. Ону ол чипкеш, каттыра каапты. Чаактарын өрү бопуйту көдүргүлээн соонда чараш карактары сыгдыя бергиледи. Ынчаар-ла таарыжып эгелээн: мен ону конфета-биле чемгергеп, а ол каттырган. Кымны, чүге каттырып олурары ол деп? Мени болбайн канчаар ийик! Мени ол бичии-даа эгендирбээн. Дөмей-ле ол хамыктың чаражы, мен база бөгүн хамыктың дээрези турдум. Ах, мен ооң-биле чугаалажып шыдаптар турган болзумза аар!

Ол менден мынчаар айтырган болза: «Өөренмишаан-на сен бе?»

А мен мынча дээн болзумза: «Өөренип чоор мен! Мен — чогаалчы кижи-дир мен. Ёзулуг-ла чогаалчы деп чүвени бодап көр даан! Чогаалчы дээш менээ акша база төлеп турарлары болдур. А сен бо дугайын билир сен бе? Чижээлээрге, бо конфета, пряниктер, папиростар кайыын келген деп? Чогаадып турарым ол-дур».

Хоорай черге болза, ынчалдыр ыят чокка мактанып шыдавазым билдингир, аңаа дораап-на сөтка олурар ийик мен. Маңаа ынчап болур. Эр кижи кыс кижиниң мурнунга черле биче-бача мактанып болур-ла болгай. А оон башка канчаарыл? Оон башка кыс аңаа ынакшыыр бе ынчаш? Багай-ла чүве, бо удаада бодумнуң Аннам-биле ам-даа чугаалажып чадап кааным. Ынчанмыже ол мээң конфеталарым чип, менээ каттырып бергени дээш аас-кежиктиг турдум. Ол мээң конфеталарымны төдү чипкенде, ооң элээнге пряниктеримни уруп бердим. Оом ол пряниктерни база чип алды.

Бодум пряниктерни-даа конфетаны-даа амзавадым. Чүнүң ужунда — дээш ынакшыл азы чиге санаашкын кырзапыышкын азы чүректиң экииргээ бе?

Ол чугаа-соот черинден дүне, кажан улус удуп калганда ап четкеш, дагаа кажаазының чанында душкан-на саваң дөжекке удуп калган мен.

Эртенинде авам мээң чыдынымга ап четти, мени оттурбаан, а холдарын артында чажырыпкан турду, бодум оттуп келген мен. Авыралдыг, кужур-ле авам! Ол төдү чүвени билип турган. Ооң мугулай, ынчалза-даа онлагайлыг, шовадуп оглу ада-иезиниң хайгааралы чокка бир-ле черден акша тып алган, (Ол дээрге каразыныг, ак сеткил-биле ажылдап албаан акшалар болбааже!) папиростар садып ап, боду таакпылап, кижилерге үлеп, кыстарга чүзүн-баазын чигир чимис бараалгадып турарын ава дыңнап каапкан. Херек дээрге, кыстарда база четкен ышкажыл!

— Экии, авай! — деп, аңаа чугааладым. — Чиптер хире чүү-хөө болза!

А ол менээ:

— Акшаны кайыын алганыңны сөгле, оол?

Ынчангаш ол сөстерден дүүнгү кежээниң аас-кежии сеткилимге база катап ырлап харын-даа карактарым безин чырып тургулаан боор ийин оң. Мен туттунуп шыдавайн, хөөреп үндүм:

— Чогаалчы апарган кижи-дир мен, авай. Чогаалчы деп чүвени бодап безин көр даан! — деп, өөрүшкүмден барык-ла оптуга-оптуга чугааладым. — Менээ төлевир бердилер. Москвадан шилчидип чорутуп болдулар. Шоолуг чарыглавадым, сеэзинме, сенээ база бээр мен. А оон соонда база чогаадыптар мен. Төлевир-ле келир болгай але, авай?

— Сен менээ тоол чугаалава — деп, авам хорадап эгеледи. — Шынын чугаалаар болзунза, дегбес мен. Акшаны кайыын алдың?

— Шынын чугааладым ийин: мен — чогаалчы кижи-дир мен, шүлүкчү. Ол дээрге, төлевир-дир. Чогаал ажылы аан, билдиң бе?

Мээң эргим авам! Ооң оглунда акша-төгерик кайыын тыптып келгенинге ам-даа кайын бүзүрээп деп: албан-хааңчыт эвес, хуула ажылагыйы чок, өске кандыг-даа ус-тывыш кылбайн турар-ла болгай. Чуртта бижик бөлгүмнерин элээн каш чылдарла ажылдап-даа келген болза, мээң кырган ием бүгү назынын үжүк-бижик билбес хевээр эрттирип чорбушаан. Аңаа эрткен үениң бижээчизи-биле чогаалчының кайызы-даа дөмей-ле.

— Ах, ындыг сен бе, ялараап кулугур! — деп, авам ажынып-ла унду. — Ак сеткилиң-биле миниип чугаалаар хөңнүң чок-тур бе? Бүгү назынында шынны чажырып, арын-нүүр чок чурттаксай-дыр сен бе? Сен чогаалчының кежиин союп кааптываныңда шиме...

Авамның оргазында холдарындан халың булуу шыкпыышы көстүп келди. Мээң ажииген чүвемни ол ап октапкан. Илден-чапагаш бодум баштайгы ёзулуг төлевирин алдым. Кандыг-даа буруу менде чок-даа бол, авам менээ чүгле экиин күзеп турган-на болгай. Ам тапты угаап көрүңер даан, [illegible]

Орус дылдан Моңгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ очулдурган.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ.
Тыва Республиканың улустун чогаалчызы.

ТЫВЫЗЫМ — ТЫВАДА

(Уланчызы. Эгези № 163, 165, 167, 171 «Шында»).

— Бо-ла машиналыг халдып келгеш, бистер Элегес-Межегейге, Оңгажа-Хендергеге чеди хөл черле көрбээн бис.

Кабинет кадарып олурарга, көрбес болбайн канчаар. Чеди-Хөлдүң чеди хөлүн көөр дизе, машиналыг эвес, чадаг кылаштаар херек. Тайга кырынче үпер, чайның иштинде ооң ак харынга ширээ чүгүртүп хонар...

Бир катап кежээ орайтай бергенде, бажыңымга телефон дагжады. Барып тудуп алырымга, удазынның бир ужунда бистиң Президентивис чугаалап турар болду. Кайгай берген мен.

— Шериг-оол Дизижикович, өскээр долгапкан-дыр силер— деп дүвү-далаш харыыладым.

— Өскээр эвес, Мен ылап-ла силерни хереглеп тур мен —деп, Президентиниң үнү бүзүренчиг дыңналды.

— Чүү болган ирги, Шериг-оол Дизижикович?

— Чүү-даа болбаан. Чаа кожуунга ат тыпсыр дугайын чугаалажып турдувус. Силерниң саналыңар ёзугаар Чеди-Хөл деп ададывыс. Байыр чедирип тур мен.

Девидексээш, четтиргеним безин илеретпейн барган чордум.

Бо кандаай кижи боор силер, чүве болза-ла Президентиден туттунар деп чемелезейн көрүңер. Шын чүвени канчаар мен ам.

Бир-тээ, чугаа болу бергенде, борта «Тыва Республиканың ыдык ырызының» канчаар төрүттүнгенинин дугайын черле ыттавайн баар аргам чок. Ажыы-биле миннир мен, орта киришкеним дээш бодум бодумга өөрүп чоруур мен. Ийе, харын, чүгле киришкеним дээш. Чүге дээрге ол йөрээлдиң сөзүн-даа, аялгазын-даа биживээн мен.

Кажан Тыва Республиканың Күрүне демдектери — Сүлде. Тук, Ыдык ыр дугайында конкурс чарлаттына бээрге, хуумда элээн боданган мен. Киржир бе? Киришпес бе? Бо удаада хамааты-даа, чогаалчы-даа хүлээлгем аңаа киржиринче мени албадапкан.

Ооң соонда база бир айтырыг тургустунуп келген: канчаар киржирил? Үр-ле боданып келгеш, Тыва Республиканың Күрүне гимнинин сөзүнүң-даа, аялгазының-даа автору чүгле, база катап чүгле чон боду болур ужурлуг деп кара чаңгыс түңнелге келген мен. Чугаа чаңгыс, чудурук ийи —чүгле ол дээш туржур, тыва чоннуң мурнундан демисежир, бир эвес шыдаттынар болза, тиилээр!

Ол чүл дээрге өске шүлүкчүлерниң ооң сөзүн бижип шыдавас дээним ол эвес. Бижип шыдаарлар. Ынчалза-даа эң баштайгы ыдык ырның үндезилекчизи политика-даа, мораль-даа, хүндүткел-даа талазы-биле тыва арат болур ужурлуг. Сүлде, Тук дугайы өске хевирниң айтырыы-дыр. Будук будук болгай, үн үн болгай, а сөс дээрге полководчу ышкажыгай. Чаа үе келир— чаа ырны салгакчылар чогаадып алырлар. Ынчан боттары-ла билир ыйнаан, Өктек-оолдар-даа, Өлбешвилилер-даа бижип-ле тургай. А бо удаада —эң баштай, бир дугаарында —чүгле арат!

Мындыг бодалга келгеш, ыдык ырның өзээнге тыва улустуң чүс-чүс чылдарда сеткил-хөңнүнге сиңниккен «Тооруктуг долгай таңдымны» сөзү болгаш аялгазы-биле катай алгаш, чогуур комиссияже чоруткан мен. Ол аразында алдын өртектиг үе эртип турду. Бир-тээ, конкурс чажыт болганда, ыдык ырның саналдаттынган сөстерин аялгалары-биле кады солуннарга авторларының аттары чокка парлап турдулар. Композитор эвес, аялгалар дугайын чугаалап шыдавас мен, а бо чарлаттынган сөстерниң чаңгызы-даа меңээ таарышпады. Ол дугайын парлалгага бижип, сайгарылгаларны кылып, номчукчулар-биле, шүлүкчүлер-биле маргыжып-даа турдум. Маргылдаадан шын төрүттүнер дижир болгай.

Чамдык кижилер мени ыдык ыр сөзү бижиптер шүлүкчү Тывада чок дээн деп нүгүлдеп, буруудадып-даа турдулар. Кижи база эктинде багай-согай-даа бол баштыг-ла болгай, мен кажан-даа ынча дивээн мен, ынча дивес-даа мен, ынча дээр эргем-даа чок. Бодум бижип шыдавас мен дээним шын харын.

Бо бүгү-биле чергелештир «Тооруктугнуң» талалакчылары база хөй турган. Маргылдаага чүгле профессионал чогаалчылар болгаш композиторлар эвес, чон база киржип эгелээн. Ол кончуг эки болгаш өйүнде болган.

Конкурска доктааттынган чурум ёзугаар баштай чажыды-биле киржип турган мен, сөөлзүредир ажыы-биле. Солуннар дамчыштыр сөстүң ийи-үш янзыларын саналдадым. Мээң удурланыкчыларым колдуунда-ла ыдык ырга сөс азы аялга бижээн кижилер болуп турганын эскерген мен. Ында кижи харааадаар чүве чок, конкурс конкурс-ла болгай, кымның-даа аңаа киржири хостуг. Чамдык эштер улустуң ырын гимн кылып болбас деп шуут удурланып турдулар. Бир кезек кижилер «Тооруктугнуң» аялгазы хөлүн эрттир аар, сөөртүнчек, ону кижи болганы ырлап шыдавас-даа дидилер. Чоннуң ырының сөзүн кымның-даа өскертир эргези чок дээр улус база турду.

Удурланыкчыларга харыылар боттары-ла чайгаар тыптып турганнар. Чон бодунуң ырын чүге йөрээл кылып ап болбас чүвел? Делегей практиказында безин ындыг чижектер кайы көвей: «Марсельеза», «Варшавянка»... Авторларлыг-даа болза, алдарлыг «Интернационал» баштай ажылчыннарның анаа ыры турган, соонда гимн апарды. Амгы Россия Федерациязының гимни И. Глинканың «Иван Сусанин» («Боже царя») деп операзында улустуң ырындан укталып үнду. «Тооруктуг» ындыг-ла аар, сөөртүнчек болза, ону чон канчап чүс-чүс чылдарда аартыктавайн келген деп, чүге октаптааныл? Ыдык ырны кижи бүрүзүнүң ыяап-ла профессионалдыг деңнелге күүседирин кым-даа негевейн турар. Ындыг чүве болза, моол улуста оон-даа шөйдүнчек, сөөртүнчек аялгалар бар болгай. Оларны октаваапнар. Чон бодунуң ырларын үе-үениң аайы-биле, негелдези-биле боду доктаамал өскертип, чаартып, сайзырадып ап турар. Ону кижилер боттары кылып ап турарлар. Чон бодунуң ырын боду чүге болбаазырадып болбас чүвел? Чогаалчылар дээрге чоннуң ажы-төлү, харын чоннуң боду ышкажыл.

Ыдык ыр талазы-биле чогаалчылар, композиторлар, уран чүүл ажылдакчылары чазак черинге үргүлчү чыгдып, сүмележип, чөвүлежип турганнар. Чаңгыс баш эки, ийи баш оон артык дижир. Сөөлзүредир Тываның Күрүне гимнин хүлээп алыр хуусаа ам-даа элээн бар турда, ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак идепкейлиг бөлүктү чыггаш, херектиң онза чугулазын демдеглээш, Тыва Республиканың ыдык ырының талазы-биле ажылчы комиссияның составын Чазак даргазының оралакчызы Б. С. Шыырапты баштадыр Чарлык-биле бадылады.

Ыраажыларның болгаш оркестрниң күүселдези-биле хөй катап кылган ажылдың түңнелинде ооң ыңай көөрүнге 3 вариант арткан: тыва улустуң «Тооруктуг долгай таңдым» деп ыры, С. Сарыг-оолдуң сөзүнге В. Көк-оолдуң «Байлак чуртум» деп ыры, база бир чажыт авторларлыг ыр. Түңнел шилилгени кылган соонда чаңгыс «Тооруктуг долгай таңдым» артып калган.

«Тооруктугну» композиторлардан болгаш музыковедтерден З. Кыргыс, С. Бүрбээ (оларның гимнге саналдап турган боттарының ажылдары база бар), В. Борисенко, Вл. болгаш Викт. Токалар, хоочун ыраажы чораан С. Бадаа, республиканың алдарлыг артизи, ыраажы Д.-Д. Сат, Чөөн-Хемчиктиң Чыраа-Бажындан хоочун башкы, шүлүкчү О. Монгуш болгаш өскелер-даа изии-биле деткээннер. Чаа йөрээлдиң сөзүн улустуң ырын шуут колдаткаш, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Күрүне шаңналының лауреады шүлүкчү О. Сувакпит-биле иелээ таарыштыр чогааткан бис.

Сессия чоруп турар үеде бир хүн депутаттар Тыва Республиканың ыдык ырының төлевилелин симфониктиг оркестрниң болгаш ыраажыларның үделгези-биле боттары каш-даа катап ырлап көрдүлер. Ооң соонда залга сайгарылга эгелээн. Аялгага кым-даа дегбээн. Сөзүнге элээн кадалдылар. Амгы шагның депутаттарын хоойлу-дүрүмге үглеткен хаалар деп бодаан мен, ындыг эвес болду. Оларның хөй кезии литератураның нарын айтырыгларын багай эвес билир болдулар. Депутаттарның саналы-биле чамдык эдилгелерни кылгыладывыс.

(Уланчылыг).

СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ·СПОРТ

ШАҢНАЛЫ БИР МИЛЛИОН РУБЛЬ

Барыын-Хемчик кожууннуң төвү —Кызыл-Мажалыкка бут бөмбүү ойнаар «Хемчик» командазы тургустунгандан бээр 10 чыл болган. Ооң баштайгы тургузукчузу болгаш тренери чоокта чаа озал-ондакка таварышкаш амы-тынындан чарылган Александр Кара-оолович Ооржак чораан. Ол амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир командазын башкарып, республикага каш удаа чемпионнап, Саян арты улуг хоорайга Тываның спортчу ат-алдарын камгалап чораан.

Чоокта чаа Ак-Довурак хоорайның «Асбест» стадионунга «Хемчик» командазының тургустунганындан бээр 10 чыл болганынга турасқааткан бут бөмбүүнге маргылдаа болуп эрткен. Маргылдаага Кызылдың башкы институдундан, Бай-Тайга кожуундан, Ак-Довурактың элээди оолдарының, Барыын-Хемчик кожууннуң «Хемчик» бир, ийи база хоочуннар командазы ойнаан.

Барык үш хүн үргүлчүлээп чидиг демиселдиң түңнелинде «Хемчик-1» биле республиканың 1993 чылда чемпиону Бай-Тайга кожууннуң командазы арткан. Түңнел оюнга «Хемчик» команда байтайгажыларны 2:0 санга ушкаш, маргылдааның тиилекчизи болуп, бир миллион рубль болгаш хой-биле шаңнаткан. Ийиги черни алган бай-тайгажылар 400 муң рубль база хой немелделиг болганнар. Үшкү черни алган Ак-Довурактың элээди оолдар командазынга 200 муң рубль база сергени немеп берген. Маргылдаага эки ойнаан ойнакчыларга тускай шаңналдарны база тывыскан.

Маргылдааны организастап эрттиреринге «Хемчик» командаының тренери турган А. К. Ооржактың өг-бүлези, дөргүл-төрелдери деткикчилер болуп, идепкейлиг киришкеннер.

Монгуш ХОЮГ-ООЛ.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ынак ававыс Светлана Алексеевна **ДОСПАН** бо чылдың ноябрь 1-де 40 харлаар. Ол амгы үеде Бии-Хем кожуунда Тарлаг суурнуң бичии уруглар садында кижизидикчи башкы болуп ажылдап турар. Бистиң ававыс чонунга хүндүткелдиг, ажылынга кызымак болгаш мактадыг кижи. Төрүттүнген хүнү-биле холбаштыр ынак ававыска аас-кежикти, ажылынга чедиишкиннерни, амыдырал-чуртталгазынга бүгү-ле чаагай чүүлдерни күзеп тур бис.

Өөнүң ишти, уруглары Володя, Чодураа, төрелдери.

Бистиң хүндүлүг ававыс, угбавыс **Лидия Чунаковна КӨШКЕНДЕЙ** октябрь 28-те 40 харлап турар. Ол Улуг-Хем кожууннуң Арыскан суурунда чурттап, ында эмнелге пунктузунда фельдшер болуп ажылдап турар. Ажылынга, өг-бүле амыдыралынга кызымак, быжыг туруштуг болгаш эш-өөрзүрек боорга ону хүндүлээр бис. Чонунга эптиг, ак сеткилдиг кижи. Ававыстың, угбавыстың төрүттүнген хүнүн таварыштыр аңаа изиг байырны чедирбишаан, каң дег быжыг кадыкшылды, ажыл-ижинге чедиишкинни, аас-кежикти болгаш узун назынны күзедивис.

Өөнүң ээзи, ажы-төлү, дуңмалары болгаш чоок төрелдери.

ИНТЕРНАТ ДУГАЙЫНДА БОДАЛЫМ

Азы «маңгыстар» кымнарыл?

Мен маңаа хөй-даа чүве санавайн, чаңгыс улус өөредилгезиниң талазы-биле чижектерден киирип көрейн. 1944 чылда Тывата чаңгыс ортумак школа турган. Ооң интернадынга түс-түс кожууннар төптеринге 4 класс дооскаалар кээп чурттап, өөренип турду. Шагаан-Арыг, Чадааңага 7 чыл школалары чаа-ла ажыттынган. Мен эге школага өөренип турумда, өөредилге херексели көңгүс чедишпес турган. Орун-дөжек, идик-хеп, чем-биле ада-иелер мөлдүк-калдык хандырып турган. Ээлчежип чемгерер, хлеб, картошка деп чүве бар эвес, соктаан далган, тараа, эът-биле бидаа кылыр. Чамдык артыкшылдыг мал-маганы чок улус бода соккан аалдардан диленип-даа алыр турду. Орун-дөжек херекселин кылдыр кидистен кудус-даа кылып бээр кижи бар, сиген суп каан матрацтыг-даа кижи бар, барык-ла соок дончааннарлыг-даа улус турган.

1945 чылда Чадааның 7 чыл школазын 5-ки клазындан эгелеп күрүнениң долу хандырылгазынга кирип, орус идик-хепти кедип эгелээн мен. Ооң соонда Кызылдың № 2 школазының интернадынга чурттап, өөренип келдим. Магалыг чүве-ле болгай. Идик-хепти бүрүнү-биле бээр, аъш-чем четчир, орун-дөжек херекселин неделя санында солуп, чупар-бажыңнаар. Бичии-ле орлу берген ак-чоорган таварыжып келзе, дедир барып орнап аар сен. Кидис идиин хевири багай болза, далдап турган солуп аар сен. Тываның бүгү интернаттарынга ындыг турган. Тыва чоннуң ажы-төлү эртем-билиг чедип алзын дээш ёзулуг ада салыышкынны салган турган.

Бир-тээ, интернаттар дугайын бижий берген болганымда аңаа бичии доктаап көрейн. Аңаа чурттап турган өөреникчилерни чүгле материалдыг байдал-биле хандырып турган эвес, аңаа дээди эртемниг, уруг-дарыгга ынак, бедик культуралыг, бодунга, ажылынга бердинген, башкылаашкын ажылының бедик арга-дуржулгалыг мастерлери кижизидикчи башкылар болуп ажылдап чораан нар. Олар аныяк салгалдың эртем чедип алырынга, оларның кижизидилгезинге эгээртинмес үлүг-хуузун киирген. Оларның өөреникчилери бөгүн кандыг-даа улуг албан-дужаалды эдилеп чоруур болза, ынак башкыларын утпайн сактып чоруурунга бүзүрээр мен. Кызылдың № 2 школазынга кижизидикчи башкы боон хөй чылдарда ажылдаан Агрипина Константиновна Конгарованы канчап сагынмас бис. Ол аныяк чылдарында ТАР үезинден эгелеп башкылаан. Баштай школа дооскан өөреникчилери-биле кады Ленинград университединге өөренип киргеш, ону дооскан соонда, ол-ла школага орус дыл, литература башкылап, өөредилге эргелекчилеп ажылдап чорду. Сөөлзүреди пенсияже үнгүжеге чедир хөй чылдарда кижизидикчи башкы боон ажылдады. Галина Ивановна Петрова-Алдын-оол химия, биология башкызы кижи. База-ла кижизидикчи башкы боон хөй чылда ажылдаан. Ол ышкаш төөгү, музыка башкызы эртемниг Альберт Седип-оолович Танов база кижизидикчи башкының хүлээлгезин күүседип чорду. Оон-даа өске хөй-хөй башкыларны адап болур. Олар чоннуң ажы-төлүн өөредип, кижизидеринге улуг үлүүн киирген нер. Кижизидикчи башкының ажылы амыр-дыш чок, эртен даң бажындан орай кежээге чедер. Педсовет, хурал-суглаа-даа болурга, өөредилге шактарының үезинде-даа сээң ол-бо өөреникчиниң кичээл өөренмээн, озалдаан, чурум үрээн дээш ышкаш чеме-халапы бо-ла дыңнаар, эртемнер башкыларының ажылынга бодаарга кылган ажылының үре-түңнели белен көзүлбес, кончуг берге ажыл деп билир мен.

Мээң өөренип, башкылап ажылдап чораан чылдарымда интернатка кодээ школалардан уруглар кээп өөренир, олар кончуг чурумнуг, биче сеткилдиг, хүндүлээчел кижилер болур чүве. Тываның баштайгы интеллигенциязы — эртемденнер, чогаалчылар, эмчилер, башкылар, ажыл-агыйларның хөй-хөй удуртукчуларындан эгелээш, Тываның бирги Президентизинге чедир интернатка чурттап, өөренип чораан нар.

Бо-ла бүгү интернат дугайында чүге-ле бижип ор сен дээр болза, бир билдингир эртемден солунга «Интернаттарга хөй-ле «диштиг тулуптар», «маңгыстар» өстүрүп алган бис» деп бижээнин номчааш, дыка-ла хомудаан мен. Ол дээрге республиканың хөй-хөй кижизидикчи башкыларының хөй чылдарда амыр-дыш чок кылып келген ажылын демир-үжүктүң чаңгыс шыйыы-биле карартыр шыйып каан ышкаш болган. Алдан чылдардан соңгаар чоп сууржуң амыдыралче кирген соонда, интернаттарга колдуунда малчыннарның уруг-дарыы өөренир апарган. Олар кара чажындан мал аразынга өзүп, ажылга өөренген турар ужурлуг. Ынчангаш олар белен «диштиг тулуптар» болбас болгу дег.

Мен Кызылдың № 2 школазынга он чыл иштинде, интернат-даа өөреникчилерин башкылаан мен. Башкы кижи өөреникчилерниң школа соонда салым-чолун, амыдырал-чуртталгазын хайгаарап чоруур боор чүве. Интернат өөреникчилеринге бодаарга, хоорай чурттуг өөреникчилерде шаа барып ажыл-хожул кылыксавас, кем-херек үүлгедир, харын-даа кижи амы-тынынга безин четкен кижилер барын билир мен. Хоорайда чамдык кыс улус безин чаңгыс эвес ажы-төлүн орта азырап кижизитпес, ында-мында кырган ада-иезинге азы анаа-ла каапкаш, ажыл-даа кылбас чер кезип, тояап, эдержип алган арагалап чоруурлар-дыр. Хүндүлүг эртемден улус өөредилгезиниң шугумунда ажылдап турар болганда, «диштиг тулуптар» кайыын хөй үнгенил — интернаттардан бе азы бажыңнарындан кээп өөренип турганнардан хөй үнген бе деп чүвени эртем ёзузу-биле түңнеп үндүрүп шыдаар боор.

Эрткен 50 чылдарның дургузунда тыва чоннуң ажы-төлү чүгле Тывага эвес, Россия Федерациязының дыка хөй улуг-улуг хоорайларынга университеттерге, институттарга, академияларга, консерваторияларга, училищелерге, техникумнарга халас өөренип, дээди, ортумак тускай эртемнерни чедип ап чордулар, ам-даа өөренип турарлар. Аңаа чижек кылдыр бодумнуң өг-бүлем кежигүннерин киирип болур мен. Өөм ээзи Абаканга башкы институду дооскан, Москвага база өөренип чорду. Оглум, ийи уруум, ийи күдээм Красноярскиниң янзы-бүрү институттарын дооскан. Кенним база бодум Кызылдың педагогика институдун дооскан бис. Ам уругларым уруглары ийи кижи институттарда өөренип турар. Мынча кижини дээди сургуул дооскуже өске чуртка өөреткен дижик. Чеже акша херек турган деп? Черле ынчаш Саян артында хоорайларга ажы-төлү өөренмээн өг-бүлелер-даа ховар боор. Бир эвес Тыва Россияга каттышпаан турган болза, ынча хөй кижилерни өөредир өртек-хөлезини төлээри Тывага берге турган болбайн. Ол чүгле Россияның дузазы-биле боттанган деп дидими-биле чугаалап болур мен.

Тыва Россияга каттышканының соонда тывалар арагалаар, корум-чурум үрээр, кем-херек үүлгедир чоруктар көвүдээн, ону орус улустан өөренип алган, каттышпаан болза, ындыг турбас дээн хөөннүг чугаалар нептерээн. ССРЭ-ниң составынга кирген өске 100 ажыг нациялар болгаш биче-буурай улустар чүге ындыг эвезил? Кожалавыс алтайларны, хакастарны, буряттарны ап көрээлиңер. Оларның ынга баарга кудумчуларда элеңнешкен, эрткен-дүшкен кижилерге шорулган, чалчыттынган-чанчаттынган кижилерни-даа кижи көрбес боор чоржук. Бистиң багай чүвеге өөреникчеливис кончуг улус-тур бис ийин. Каттышпаан-даа болзувусса, сайзыралывыс деңнели-биле багай чүвени база-ла тып, өөренип апкан турар боор бис.

Орус чон-биле кончуг эп-найыралдыг чурттап келген бис. Эң ылаңгыяда Россияга каттышканывыс баштайгы чылдарында бисти чаа чүвеге өөредип, дузалажып келгеннер. Шаанда суур бүрүзүнге орус башкылар, эмчилер, агрономнар, зоотехниктер дээш, өске-даа профессияның кадрлары ажылдап турганнар. Олар тыва чоннуң чаа, культурлуг чурттаарының эге базымнарынга, ногаа өстүреринге дээш, черле хөй-хөй чүүлдерге өөреткен. Орус чон биче сеткилдиг, дузааргак, хүндүлээчел чон деп билир мен. Мээң аксым кежии-ле боор, мен орус улустуң талазындан багай чүве көрүп көрбээн мен, мээң оруумга кезээде эки кижилер таваржып чораан. Хүндүлүг эргим башкыларымны, эмчилерни, эң ылаңгыя мээң уругларым чырык черге төрүттүнүп кээрге бир дугаар хүлээп ап, хинин кескен акушер, гинеколог эмчилерни, кады ажылдап чораан эш-өөрүмнү, кожаларымны канчап бактаар мен? Кандыг-бир оочурга, хоорай автобустарынга орус, тыва улустуң аразынга аас былаажы бээр чоруктар тургулаар. Ындыг чүүлдерни харын хөй кезиинде боттарывыс эгелеп алыр чордувус.

Черле ынчаш ажык-чарлыг чорук-ла дээш, эртем-билиглиг, угаан-сарыылдыг, пазы-хары улгады берген кижилер эрткен төөгүвүстү бактап, харын-даа кочулаан хөөннүг бижип турар боор-дур. Ол чорук аныяк-өскенниң бистиң эрткен төөгүвүстү билип алырынга шаптыктап, оларны шын эвес кижизидип турарывыска чедип турар.

Дырбак КҮНЗЕГЕШ.
Пенсионер.

Улугларга, уругларга

МЕДЭЭ ЧОК КАНЧААР БИС

Тывада метеорология талазы-биле он ажыг станция ажылдап турар. Ол барык-ла кожуун бүрүзүнде бар. Чүгле Хандагайтыда, Тес-Хемде, Кызыл-Мажалыкта, Каа-Хемде ындыг станциялар чок. Ынчалзажок станция чок черлерден агаар-бойдустуң медээлерин дамчыдып берип турар кижилер бар.

Метеорология станциязы чүнү кылып турарыл, ажыы чүл? Ол чер атмосферазының (кадының байдалын), ооң тургузуунуң, байдалының болгаш ооң иштинде кандыг-кандыг агаар болуушкуннары (өскерлиишкиннер) болуп турарын хайгаарап, хынап турар албан черлери-дир. Ону ылаңгыя элээди уругларга чугаалаксаан ийик мен.

Улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга агаар-бойдустуң байдалының дугайында медээлер эргежок чугула херек. Агаар медээзи чок болза, чурт иштиниң хоорай, суурларының иштинге самолеттар ужуп, поездилер маңнажып шыдавас. Ынчангаш агаар хайгааралын шинчилелин, 16-17 вектерден эгелеп чорудуп эгелээн чүве-дир. Амгы үеде метеостанцияларның медээлерин көдээ ажыл-агыйга, ужар чүүлге, далай флодунга, энергетика, транспорт, тудуг ажылынга база коммунал ажыл-агый черлеринге хереглеп турар. Үш хонук бурунгаар, бир ай бурунгаар, харын-даа чыл бурунгаар кандыг агаар болурун синоптиктер тодарадып турар. Ону кылырынга бистиң октаргайда хөй санныг ракеталар, черниң спутниктери (эдеринчилери) киржип, ажылдап турар. Улуг соокта, шуурганныгда, күштүг хат хадаанда сургуулдарны өөретпейн баар таварылгада ол медээлерни база бо агаар станциялары берип турар болдур ийин, уруглар. Оон аңгыда, силер бойдус эртеминге, география, физика, химия, астрология кичээлдерин кончуг сонуургал-биле өөренип көрүңер даан. Дыка хөй солун чүүлдерни билип алыр силер. Метеорологияга ынак, ону билир болзуңарза, төрээн чериңерниң агаар-бойдузунга ынак болурунар ол. Ынчангаш мээн мону солунга бижип, чагып, дилеп олурар чүүлүм мындыг, уруглар. Тус черлерниң метеостанцияларынче экскурсиялап барып турар болгай силер, ынчангаш силерден дилээм болзун: суурларда агаар станцияларының ажылдаар хериминиң иштинче кирип болбас. Экскурсиялаары өске айтырыг, олче анаа черле кирип болбас. Олче кире бергеш, агаарның, черниң соогун, чылыын көөр термометрлерни, өске-даа дериг-херекселдерни үреп каапкан боор-дур, чок болза, адырып, оорлап аппарган болур. Ону үрегдээр хамаан чок биске дузалажып, камгалап, кадагалаар ужурлуг силер, кажан-даа үрегдеп болбас. Үрегдекчи, соора сонуургаачал эштериңер бар болза, соксадып, чагып сургаңар. Станцияларның ажыл-чорудулгазынга эргежок чугула чүүлдерни, дериг-херекселдерни үреп кааптарга, кымга каражал. Ону хандыр бодап көрүңер. Ада-иелер, уругларыңарга ону база сагындырып, тайылбырлап көрүңер. Уруглардан, улуглардан дилээвис мындыг ийин.

Илья ДОСТАН.
Мугур-Аксы суурда инженер-метеоролог, ында станция начальниги.
Мөңгүн-Тайга кожууну.

РЕДАКЦИЯДАН: Илья Очурович Достан мындыг утказыг чагааны бисче чоруткаш, чагаазын уругларга база улуг кижилерге адрестеп бижээнин аңгы саазында бижип тайылбырлаан, дараазында чүүлдерни онзалаан: станцияның ажыл-чорудулгазынга шаптыктап турар байдалдар база бар боор турарын ол бижип турар. Дериг-херекселдер бүдүн тургуспастаан. чай аразында бир-ле чүвени үрегдеп каан азы аппарган болурун ол хомудап бижип турар. Бүрүн эвес дериг-херекселдер-биле станция канчап долу күчү-биле ажылдаарыл. Туруп алырдыр-ла ынчан агаар медээзин кым канчаар тодарадырыл? Оорлап аппарган азы үрегдеп каан дериг-херекселди чүнүң-биле солуурул? Автор ол айтырыгларны кончуг шын тургузуп турар. Ындыг байдал ажылга моондак болбайн канчаар. Чагаада бижиттинген чүүлдер, күзээшкиннер-биле чөпшээрежир апаар бис, хүлээп алыр апаар бис ындыг аа, уруглар. Ада-иелериңер-биле мону номчааш боланып, түңнелден үндүрүп көрүңер. Автор бо чагаа «Сылдысчыгаш» солунга база парлаттынган болза деп күзелдиг. Оон ыңай Илья Очурович метеорология талазы-биле тускай дээди эртемниг ийи тыва кижи бар бис деп дыңнадып турар. Бирээзи мен мен, бирээвис — Кызылдың метеостанциязының метеобөлүүнүң начальниги кыс уруг деп тайылбырлап бижээн.

ЧАРЛААЛДАР

Бүдүрүлге-техниктиг ужур-дузалыг продукцияны болгаш чоннуң хереглел бараанарын 1995 чылда чорудуп бээринге хамаарыштыр чагыгларны «Тыва саарылга-харылзаштырыкчы компания» акционер ниитилел хүлээп ап, керээлерни чарып турар. Чагыг кылырынга болгаш керээ чарарынга сонуургалдыг бүгү кижилер болгаш юридиктиг эргелиглер дараазында адреске келгеш, чагыгларны киириинче чалап турар:

Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, бажың № 17, тайылбыр алыр телефоннары: 3-35-05, 3-41-80, 3-20-20, 4-15-10.

Школачыларның кышкы дыштанылгазының хүннеринде англи дылды 30 шактыг курстарга 16 хүн дургузунда өөренири-биле Лондон хоорайже баарын Тыва Республиканың «Спутник» акционер ниитилели чарлап, чалап турар.

Лондон хоорайга селгүүстеп экскурсиялаары, Рождество болгаш Чаа чыл байырлалдарын уткууру, англи өг-бүлелерге чурттаары, чемненири өөредилге программазында база кирип турар.

Путевка өртээ — 900 доллар+200 муң рубль азы долларны курузун ёзугаар шуптузун рубль-биле санажыр.

Чаа чылда Лондон баар кижилер өг-бүлези-биле Рождество, Чаа чыл байырлалдарын Европаның найысылалдарының бирээзинге, чижээ, Амстердамга, Лондонга, Парижке, Римге азы Неапольга эрттирер аргалыг болур.

1994 чылдың ноябрь 5-те 10 шакта Таңды кожууннуң Кочетово ортумак школазынга ачы-дуза марафону болуп эртер. Аңаа ажылдап чораан башкыларны, доозукчуларны, аалчыларны чаладывыс.

ОРГКОМИТЕТ.

АГААР

Бөгүн республикага бүрген, аязып каап турар агаар болур, чамдык черлерге кезек хар чаар, дагларга хар дүжер. Соңгу-барыын чүктен хаттың күжү секундада 9-14 метр чедер.

Агаарның температуразы дүне 5-10 градус, даглыг кожууннарга 12-17 градус соор, хүндүс 2-3 градус чылыгга чедер, даглыг кожууннарга 7 градус соор.

Кызылга онза өскерлиишкин чок агаар болур. Хаттың күжү секундада 9-14 метр чедер.

Хүндүс 0 градус соок, дүне 8-10 градус соок болур.

Ийиги хевирниң агаары, Кадыы кошкак кижилерге таарымчалыг хүн.

КИНО

ОКТЯБРЬ 28-те

«НАЙЫРАЛ»: «Дургун» (АКШ) 10.00, 12.20, 14.40, 17.00, **Видеозалга: «Оор Маэстро»** (Россия) 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Сагыл четтириишкинин йөрээген адазы» (АКШ, 2 сериялыг) 12.00, 15.20, 18.40 шактарда.

«ВОСТОК»: «Шыргай чер» (Индия) 13.00, 15.00, 17.30 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Хүлээлгениң кыйгызы-биле» (Индия, 2 сериялыг) 14.00, 17.00 шактарда.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чери, «Улуг-Хем» сеткүүлдүң редакциязы, Тываның чогаал фондузу болгаш Тываның бүгү чогаалчылары баштаар черниң машинакчы-секретары

Хертинежи Түлүшовна ДАНЗЫРЫННЫҢ

59 харлыында аар аарыгдан хенертен мөчээни-биле ооң өг-бүлезинге, чоок төрелдеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы). А. Б. Монгуш. М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь). М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы). Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03. корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганың, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал черинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактыларны саннары болгаш өске-даа дыңнадыгларны дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээлы 2 парлалга амазы. Тиражы — 14.445. Индекс 54210. Чагыг № 35—231.